

STUDIJE I ČLANCI
STUDIES AND ARTICLES

IV

Milan Subotić
Institut za evropske studije
Beograd

Sibir na ruskim mentalnim mapama: imperijalni i nacionalni prostor*

Apstrakt: *Polazeći od teorijskog problema tumačenja procesa izgradnje nacija u okviru kontinentalnih imperija, autor u ovom radu istražuje različita značenja „Sibira“ u ruskoj imperijalnoj i nacionalnoj imaginaciji. Analizom diskurzivnih praksi kojima se stvaraju različite predstave geografskog prostora prikazana je promena percepcije Sibira od „tuđe zemlje“ i „kolonije“ do neotuđivog dela ruske nacionalne teritorije („Ruske zemlje“). Prateći nastanak „ruskosti“ Sibira, autor taj koncept interpretira kao sastavni deo širih debata o ruskom identitetu, tj. odnosu 'evropske' i 'azijske' Rusije. Stoga je osnovni cilj ove studije objašnjenje jednog važnog aspekta procesa promene Rusije od imperijalne do „nacionalizujuće“ države.*

205

Ključne reči: *Sibir, Rusija, imperija, nacija, simbolička geografija, mentalne mape.*

1. Uvod

*А что Сибирь – Сибири не боюся,
Сибирь ведь тоже русская земля*

*(„Чубчик кучерявый“,
ruska narodna pesma)*

U različitim verzijama narodne pesme o „kovrdžavom čuperku“ ponavlja se navedeni stih kojim se pevač, očekujući kaznu zbog izvršenog zločina, teši i hrabri rečima da je i Sibir, takođe, „ruska zemlja“. Danas, nezavisno od već zaboravljene romanse koja je bila popularna dvadesetih godina prošlog veka, ovaj stih ima status poslovice koja se često ponavlja radi podsećanja i nauka. Sama potreba da se naglasi „ruskost“ Sibira ukazuje na postojanje predstava o njegovoj „drugosti“ u ruskoj nacionalnoj samosvesti, predstava koje počivaju na (o)sećanju da je on, u odnosu na matičnu „rusku zemlju“, nekada bio udaljena „tuđa zemlja“. Opis procesa kojim je Sibir od „puste“ i „tuđe“ (*чужој земли*) pretvoren u „rodnu zemlju“ sadržan je u tradicionalnom ruskom istorijskom narativu o njegovom osvajanju i naseljavanju¹. Ova teritorijalna ekspanzija ka Istoku (započeta oslobađanjem

* Deo veće studije napisane u okviru projekta Instituta za evropske studije (br. 179014) koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

1 Od osamdesetih godina XVI veka kada je kozački vođa Jermak sa svojom družinom prešao Uralske planine na slabo poznatu teritoriju „Velike Tatarije“, ruski vojnici su za samo pola veka, prelazeći ogromno prostranstvo retko naseljene i ledom okovane zemlje, 1639. godine dospeli

Moskovske kneževine od „mongolskog jarma“ 1480. godine, njenim „sakupljanjem ruskih zemalja“ i osvajanjima Ivana Groznog ostataka mongolske „Zlatne horde“ u dolini Volge sredinom XVI veka), te kasnijim širenjem u pravcu juga (Krim, Kavkaz, Gruzija, Jermenija) i jugoistoka (ruski Turkestan), za samo četiri veka malu Moskovsku kneževinu pretvorila je u Rusku imperiju koja se prostirala na šestini kopna čitave zemaljske kugle². Ostavljajući po strani razmatranje teritorijalne ekspanzije ruske države u pravcu Zapada, akt proglašenja Petra Velikog *imperatorom* (nakon pobjede nad Šveđanima, 1721. godine) obično se označava kao simbolička vododelnica između epoha starog Ruskog carstva (Moskovije) i nove Ruske imperije. Zamena tradicionalnog ruskog naziva (*царство*) latinskim terminom (*imperium*) prevazilazi puku jezičku inovaciju i obično se tumači u širem kontekstu reformskih projekata Petra Velikog: „Suštinsko značenje ovih terminoloških promena bilo je jasno – Rusija je velika država čije novo ime naglašava njeno mesto u evropskoj politici, kao i njeno zajedništvo sa evropskom civilizacijom“ (Sunderland, 2007: 36). Između ostalog, to je značilo da Rusija, poput drugih ondašnjih velikih evropskih imperijalnih država, upravlja „posedima“ koji nisu obuhvaćeni predstavom o njenoj „matičnoj“ teritoriji ili „imperijalnom jezgru“. Ogromna teritorija Sibira je od kraja XVI veka postala jedan od takvih „poseda“ – prostranstvo koje je samim aktom osvajanja i uspostavljanja vojnih (kozačkih) utvrđenja i administrativnih predstavnika imperijalne vlasti, te nametanjem domorodačkom stanovništvu obaveze plaćanja „danka“, predstavljalo „rusku zemlju“ u značenju imperijalne kolonije. Ipak, u kasnijim tvrdnjama da je Sibir „ruska zemlja“ sadržan je izvesni „višak značenja“ koji prevazilazi konstataciju činjenice vladavine nad kolonijalnom teritorijom i njenim malobrojnim stanovništvom. Bar od sredine XIX veka „Sibir“ u ruskoj samosvesti sve češće postaje deo predstava o nacionalnoj teritoriji, te na „mentalnim mapama“ ruskog nacionalizma postaje neodvojiv od predstava o „otadžbini“ ili „idealnoj domovini“. Tako je 1885. godine u novopokrenutim oblasnim novinama (*Сибирский вестник*) u programskom članku

do obala Tihog okeana. Šireći se ka Dalekom istoku, Kozaci, trgovci, lovci i preduzetnici-avanturisti su, osim na pacifička ostrva (Kamčatka, Aleuti), prešli i na tlo Severne Amerike (Aljaska je bila ruski posed 1780–1867), te su do 1860. godine uspostavili granicu Ruske imperije prema Kini i Mongoliji koja je ostala gotovo nepromenjena do danas. U ovom radu „Sibirom“ označavamo „celokupnu teritoriju koja se prostire oko reka Oba, Jeniseja, Lene i Angare, sve do Tihog okeana. Zajedno sa (ruskim – M. S.) Dalekim istokom, Sibir geografski obuhvata ogromno prostranstvo od Urala na zapadu, do Tihog okeana na istoku; od granica Mongolije na jugu, do obala Severnog ledenog okeana, na severu. To je teritorija površine veće od 10 miliona kvadratnih kilometara koja čini 60% savremene Rusije“ (Дамешек, Ремнев, 2007: 11)

2 Strah od „ruske opasnosti“ u zapadnom mnjenju i stereotip o „ruskom prirodnom ekspanzionizmu“ koji zahteva „obuzdavanje“ pothranjivan je čestim navođenjem proračuna prema kome je: „Ruska država tokom četiri veka uvećavana po prosečnoj stopi od 50 kvadratnih milja na dan – od početka vladavine Ivana III kada je Moskovska kneževina zauzimala nekih 15.000 kvadratnih milja, do gotovo šestine kopnene teritorije globusa od 8.660.000 kvadratnih milja površine Ruske imperije 1914. godine“ (Gibson, 2002: 192).

urednika istaknuto: „Mi tvrdimo da govoreći o Sibiru i Rusiji ne treba koristiti termine 'kolonija' i 'metropola' jer oni naše društvo dovode u veliku zabunu koja se, konačno, mora odbaciti... *Pioniri ruske kulture u Sibiru došli su u divlju, nepoznatu zemlju i postepeno je pretvorili u rusku provinciju nalik mnogim drugim ruskim provincijama koje niko ne naziva kolonijama*“ (cit. prema: Ремнев, 2007: 70)³. Naznačena promena statusa „Sibira“ u ruskoj imaginaciji može nam poslužiti za tumačenje i razumevanje razlika koje postoje između „imperijalnog“ i „nacionalnog“ značenja neke teritorije kao „svoje“. Takođe, s obzirom da se u literaturi često ističe kako se u ruskoj istoriji mešaju i međusobno ograničavaju procesi izgradnje „imperije“ i „nacije“, te da je imperijalna dimenzija ruskog istorijskog razvoja predstavljala snažnu prepreku izgradnji moderne ruske nacije⁴, razmatranje mesta i uloge Sibira u imperijalnoj i nacionalnoj imaginaciji može imati opštiji značaj za istraživanje dinamike procesa „izgradnje nacije“ u okviru „imperije“.

Prema Andersonovom poznatom određenju iz 1983. godine: „Nacija je *zamišljena politička zajednica* – zamišljena istovremeno i kao inherentno *ograničena* i kao *suverena*... Nacija se zamišlja kao *ograničena* jer čak i najveće nacije koje obuhvataju i milijardu ljudi, imaju određene, iako rastegljive granice, izvan kojih se nalaze druge nacije. Nijedna nacija ne zamišlja sebe kao identičnu sa čovečanstvom. Ni najmesijanskiji nacionalisti ne sanjaju dan kada će se svi pripadnici ljudske rase priključiti njihovoj naciji na način koji je bio, u izvesnim epohama moguć, na primer, u hrišćanskom snu o čitavoj planeti kao hrišćanskoj“ (Anderson, 1991: 6–7). Rečju, prema Andersonu, sam proces demarkacije i diferencijacije neke zajednice u odnosu na „Druge“ suštinski je preduslov njenog nastanka i konsolidacije kao „nacije“. Među različitim markerima kolektivnog identiteta (jezik, religija, poreklo, prošlost, kulturne prakse...) predstava o „domovini“ kao *teritorijalno definisanom nacionalnom prostoru* predstavlja važan element procesa izgradnje nacija. Simbolički smisao „domovine“ („svetog mesta“ u *etničkoj imaginaciji*)⁵ u

207

3 Odbacujući ranije uvreženu predstavu o Sibiru ove lokalne novine sledile su stav mnogo uticajnijeg prestoničkog časopisa *Русский вестник* čiji je izdavač i urednik, poznati publicista M. Katkov (Катков) povodom obeležavanja trista godina od Jermakovog prelaska Urala tvrdio: „Sibir nije ni kolonija, ni krajina, ni dodatak Rusije – on je njen suštinski deo i takav treba da bude po svom celokupnom građanskom ustrojstvu“ (*Русский вестник*, 1882, № 12: 996).

4 Na primer, Džefri Hosking ističe kako je osnovna teza njegove knjige *Russia: People and Empire 1552–1917* da je „izgradnja države u Rusiji (state-building) ometala izgradnju nacije (nation-building)“. U načinu na koji su izgradnja i upravljanje imperijom sprečavale i ometale formiranje ruske nacije, on vidi osnovni uzrok svih drugih karakteristika ruske istorije koje se – poput „samodržavlja“ i „zostalosti“ – obično tumače kao njene glavne osobine: „Prema mom uverenju, samodržavlje i zaostalost su bili samo simptomi, a ne uzroci: oboje su nastali pod uticajem metoda izgradnje i očuvanja imperije koji su bili prepreke formiranju nacije“ (Hosking, 1998: xxiv; xxvii).

5 Prema A. Smitu, osećanje snažne privrženosti određenoj teritoriji preduslov je konstituisanja etničkih zajednica („etniija“) koje čine formativno jezgro budućih modernih „nacija“:

procesu stvaranja nacije-države biva transformisan u realni, teritorijalno definisani (*ograničeni*) prostor jer, prema Smitu, da bi od „etnijske“ nastala „nacija“, ona mora posedovati kompaktne, utvrđene teritorije u okviru kojih svi njeni članovi imaju jednaka zakonska prava i dužnosti, te dele zajedničku masovnu kulturu (vid. Smit, 1998: 23). U tom smislu, „nacija“ je neodvojiva od koncepcije sopstvenog „prostora“, a „nacionalizam“ je, prema Gelneru, politički princip kojim se u modernom dobu ističe zahtev za „poklapanjem“ nacionalnih i političkih jedinica (vid. Gelner, 1997: 11)⁶. Nastankom i artikulacijom ovog zahteva heterogene (multietničke, multikonfesionalne, višejezičke, staleški organizovane i dinastičke) imperije dospevaju u krizu iz koje se izlaz može tražiti u političkim praksama njihove „nacionalizacije“ (stvaranju „nacije-države“ na celokupnoj teritoriji ili bar u „jezgru“ imperija, uz gubitak vlasti nad nekim od kolonijalnih „periferija“), ili voditi raspadu na niz nezavisnih, novih (nacionalnih) država. Prva naznačena opcija, prema Andersonovim rečima, predstavlja pokušaj da se „uska, tesna koža nacije rastegne preko divovskog tela imperije“, te da se, uz neizbežne gubitke, izvrši „nacionalizacija“ imperijalnog prostora pomoću koje se on više ne „ograničava“ samom činjenicom vojnog osvajanja, dinastičkog posedovanja i lojalnosti podanika, već biva redefinisano u skladu sa idejom „nacije“ i njoj pripadajuće teritorije (vid. Anderson, 1991: 86).

Razlikovanje šireg imperijalnog i užeg nacionalnog prostora, kao i razumevanje procesa izgradnje nacija u imperijalnim jezgrima (koje ne znači njihovo automatsko odricanje od očuvanja imperije)⁷, znatno je olakšano u slučajevima „prekomorskih imperija“ u kojima su „metropole“ i „periferije“ jasno prostorno odvojene. Nasuprot tome, ovo razlikovanje znatno je otežano u slučaju teritorijalno kontinuiranih, „kontinentalnih imperija“ jer su u njima „granice“ novonastajućeg „nacionalnog prostora“ nejasne i istorijski promenljive, pa predstave „idealne otadžbine“ bivaju predmet sporova. Upravo u tom pogledu, Ruska imperija predstavlja

„Privrženost određenim teritorijalnim deonicama, kao i nekim mestima na njima, ima mit-sko i subjektivno svojstvo. Ta privrženost datoj zemlji i povezanost sa njom, a ne nastanjenost na njoj ili njeno posedovanje, jeste ono što je važno za etničku identifikaciju. Dotična zemlja je teritorija gde mi spadamo... Čak i kada je dugo odvojena od domovine, etnija može i dalje postojati zahvaljujući jakoj nostalgiji i duhovnoj privrženosti“ (Smit, 1998: 42–43).

6 Takođe, prema Smitu: „Za nacionaliste, nacije su posebne vrste prostornih zajednica, onih koje mogu svoje poreklo ili 'korene' povezati sa posebnim predačkim teritorijama... Između ostalog, nacionalizam je i borba za nacionalnu kontrolu nad domovinom, i izražavanje duboke privrženosti tim predačkim korenima... U modernoj epohi domovina je pretvorena u priznatu, kompaktnu i ujedinjenu nacionalnu teritoriju koju simbolizuje ideal 'prirodnih granica'“ (Smith, 2002: 22–23).

7 „U slučaju imperijalnih nacija kategorije 'nacionalne teritorije' i prostor političke kontrole mogu se suštinski razlikovati. Stvar je u tome da težnja ka konsolidaciji nacije, uključujući i definisanje izvesnog dela teritorije imperije kao 'nacionalne teritorije' ne označava nužno nameru 'raspuštanja' imperije“ (Miller, 2008: 163).

zanimljiv primer jer nas suočava sa teškoćom određenja odnosa između „ruske nacije“ kao *prostorno ograničene* „zamišljene zajednice“ i znatno šire teritorije pod suverenom vlašću dinastije Romanovih⁸. U dobu nacionalizma Rusi su suočeni sa otkrićem da „nije bilo ni jasnog, ni opšteprihvaćenog shvatanja šta su tačne ili bar aproksimativne geografske konture ruske nacije“, te da pitanje – *’gde je Rusija?’* – ostaje bez odgovora koji bi bio samorazumljiv i prihvatljiv za sve (Bassin, 2004: 14)⁹. Ove teškoće u identifikaciji teritorije imperije i nacije u ruskom slučaju fiksirane su već na nivou jezika dvojnošću atributa – „ruski“ (*русский*) i „rosijski“ (*российский*) – pri čemu se prvi koristi kao etnička, kulturna i nacionalna odredba, a drugi kao državno-politička, pa je imperija i država „rosijska“ (*Российская империя; Россия*), a narod ili „nacija“ – „ruski“ (*русский*).

Ako se sada vratimo stihu po kome je „Sibir, takođe, ruska zemlja“, onda je očito da se njime ne tvrdi da je Sibir samo deo teritorije imperije (*российская земля*), već da u ruskoj simboličkoj geografiji on ima status teritorije koja je obuhvaćena granicama „zamišljene (nacionalne) zajednice“. Praćenje procesa i dinamike njegovog uključivanja u „mentalne mape“ ruskog nacionalizma, tj. toka promene njegovog statusa od „kolonije“ do „rodne zemlje“ predstavlja predmet ovog rada.

209

2. Imperijalna geografija: Sibir kao azijska kolonija evropska metropole

Posetioci ruskog grada Nižni Tagil na srednjem Uralu mogu videti granitni obelisk koji obeležava granicu između kontinenata – na istočnoj strani spomenika uklesana je oznaka „Azija“, a na zapadnoj – „Evropa“. Obelisk je postavljen u sovjetskom dobu i njime je materijalizovana zamišljena geografska linija koja potvrđuje činjenicu da se „prva zemlja socijalizma“ proteže na dva kontinenta¹⁰. U teritorijalno-geografskom pogledu, Sovjetski Savez bio je naslednik Ruske imperije od koje je baštiniio i stav da su planine Urala granično područje koje Evropu odvađa od Azije. Ovo uverenje, uprkos školskoj rasprostranjenosti i opštoj prihvaćenosti,

8 Sa sličnim problemom suočavamo se i u slučaju drugih kontinentalnih imperija (Otomanske, Habzburške, Nemačke): šta je, na primer, „austrijska nacija“ i njena „nacionalna teritorija“ na imperijalnoj teritoriji pod vlašću Habzburga? Gde su granice nemačkog „nacionalnog prostora“ na istoku? Šta je „turska nacija“ u Otomanskoj imperiji?

9 Ili, kako je to, s dozom gorčine, istakao Sergej Vite nakon povlačenja sa funkcija ministra finansija i premijera: „Osnovna greška naše višedecenijske politike bila je to što do sada nismo shvatili kako od vremena Petra Velikog i Katarine Velike ne postoji Rusija, već samo Ruska imperija“ (Витте, 1991: 586).

10 Iako su sticajem istorijskih okolnosti bili primorani na izgradnju „socijalizma u jednoj zemlji“, boljševici su se mogli utešiti činjenicom da se taj svetsko-istorijski eksperiment ipak odvija na dva kontinenta: „Jedan od najupadljivijih ideoloških preokreta ranog boljševizma bilo je odustajanje od ideje revolucije bez granica u korist revolucije koja se odvija unutar aproksimativnih granica stare imperije“ (Рибер, 2004: 220).

nije starije od tridesetih godina XVIII veka kada je formulisano u radovima ruskog geografa i historičara Vasilija Tatiščeva (Василий Татищев, 1686–1750) i švedskog geografa nemačkog porekla, Filipa fon Štralenberga (Philip von Strahlenberg)¹¹. U geografskim istraživanjima započetim po nalogu Petra Velikog, Tatiščev je drevno, antičko i srednjovekovno lociranje granice dva kontinenta sa reke Don (Tanais) i Azovskog mora pomerio na istok, po liniji koja od obala Arktika, preko pojasa Uralskih planina i reke Ural, Kaspijskog jezera, Kavkaza i Azovskog mora, vodi do obala Crnog mora (vid. Татищев, 1950: 156). U fizičko-geografskom smislu ovim novim shvatanjem granica Evrope i Azije revidirana je antička definicija „kontinentata“ kao velikih zemljišnih površina prirodno odvojenih vodenim masama, a „markiranjem“ planinskog područja Urala razrešen problem razgraničenja kontinuiranog evroazijskog kopna u korist proširenja njegovog evropskog dela. Ipak, smisao Tatiščevljeve inovacije prevazilazi sferu deskripcije prirodno-geografskih činjenica jer koncepti „Evrope“ i „Azije“, kao i problem njihovog razgraničenja, sadrže niz konotacija koje u ideološkom i svetonazorskom smislu nisu sasvim „neutralne“, te predstavljaju kategorije „mentalne“ ili „simboličke geografije“¹².

210

Upravo primerom razgraničenja „Evrope“ i „Azije“ Vasilija Tatiščeva možemo ilustrovati tezu prema kojoj je geografsko saznanje „pod uticajem subjektivnih ili emocionalnih faktora isto koliko i objektivnih ili strukturalnih“, te da „ono može zadobiti karakter ideologije ili političkog programa“ (Kontler, 1999: 9). Naime, u pozadini njegovih geografskih istraživanja bio je Petrov ideološko-politički projekat „evropeizacije“ Rusije koji je, između ostalog, trebalo da dovede do punopravnog članstva Rusije u sistemu imperijalnih sila, te da uskladi njeno samorazumevanje sa evropskim konceptom „imperije“: „Evropeizacija predstave Rusije kao imperije uključivala je mnoge stvari, ali jedna od najosnovnijih bila je potreba novog perceptivnog razgraničenja i preimenovanja njenog sopstvenog geografskog prostora kako bi predstava o njemu bolje korespondirala sa načinom na koji je prostor bio organizovan i valorizovan u okviru evropskih imperija“ (Bassin, 2006: 46). Činjenica prostiranja teritorije Rusije na dva kontinenta, kao i nejasnoća

11 Pošto su radovi Tatiščeva štampani kasnije, vremenski primat u definisanju Urala kao granice Evrope i Azije pripada Štralenbergu koji je svoju knjigu objavio 1730. godine u Stokholmu (Philip von Strahlenberg, *Das Nord- und Östliche Theil von Europa und Asia, in so weit solches das gantze Russische Reich mit Sibirien und der grossen Tatarey in sich begriffet*). Nezavisno od toga, pošto su pre nego su objavljeni u monografskom obliku radovi Tatiščeva bili poznati ruskoj učenoj javnosti, oni su svakako imali veću važnost i uticaj na kasnije prostorne koncepcije u samoj Rusiji (vid. Kusber, 2008).

12 Kako to ističe jedan istraživač „simboličke geografije“: „Mentalne mape nisu nikada 'objektivne' i 'neutralne'. Njihova funkcija nije da opišu 'objektivnu' realnost već da generišu pojednostavljene slike 'sebe' i 'drugog' koje služe kao presudni element u diskursima o kolektivnom identitetu. Zbog toga se zamišljeni prostori na mentalnim mapama u manjoj meri mogu povezati sa skupom 'objektivnih' kriterijuma, već u većoj meri odražavaju emocije, predrasude i normativne pretpostavke“ (Schenk, 2004: 21).

njihovih granica – koja u dopetrovskoj Rusiji nije privlačila posebnu pažnju – dobila je na značaju tek sa Petrovim reformama jer se upravo pomoću nje mogla potkrepiti pretenzija na novi *imperijalni* status Rusije¹³. Pošto su (vanevropske) kolonije „konstituišući Drugi“ evropskih imperija, „podela na Evropu i Aziju mogla je nastati kao kartografska pogodnost koja reflektuje viziju geografa u imperijalnoj prestonici i njihovu želju da odrede *evropsko jezgro* Rusije u odnosu na pretenzije imperije u Aziji“ (Steinwedel, 2007: 94). Ako je, prema poznatoj izreci, Petar Veliki otvorio Rusiji „prozor ka Zapadu“, onda je za potvrdu evropskog karaktera njegove imperije bilo važno da njeno „zadnje dvorište“ bude smešteno na „Istoku“, tj. da ona, poput drugih savremenih imperija, ima neevropske posede kojima upravlja i koje ekonomski koristi, naseljava i „civilizuje“.¹⁴

Prethodno, čitav vek nakon Jermakovog prodora u Sibir, interesovanje Moskve za ovu ogromnu teritoriju bilo je pretežno ograničeno na materijalnu korist (*выгода*) od skupocenog krzna¹⁵ koje su domorodačka plemena kao poseban porez (*ясак*) predavala ruskim zvaničnicima i vojnicima skoncentrisanim u malobrojnim i raštrkanim utvrđenjima. Imajući to u vidu, može se tvrditi da je Sibir, osim kasnije stečene simboličke uloge „vanevropske kolonije“, svojim prirodnim dobrima značajno doprineo „uzdizanju“ Rusije među evropske sile: „Zahvaljujući bogatstvu Sibira Rusija je učvrstila svoje mesto među evropskim državama“ (Weiss, 2007: 440). Ipak, nasuprot uvreženom nacionalnom istorijskom narativu, kada su se zaputili preko Urala, moskovski trgovci i vojnici nisu bili vođeni idejom širenja ili ujedinjenja „ruskih zemalja“: „Rusi koji su sledili samure do Pacifika nisu slučajno naišli na *terra incognita*, nisu tražili zaboravljeno hrišćansko kraljevstvo, niti su otkrivali

211

13 Nakon Tatiščevljevog geografskog razgraničenja Evrope i Azije, teritorije istočno od Urala dobile su važnu ulogu u samorazumevanju Rusije kao „evropske imperije“: „Iako ova podelela nije celu Rusiju učinila geografski evropskom (veća polovina države bila je u Aziji), ona je osnažila impresiju da je onaj naseljeniji i, naravno, 'evropskiji' deo koji pripada Evropi neka vrsta metropole, dok je onaj u Aziji – svojevrsna kolonija“ (Sunderland, 2007: 43).

14 „Na taj način, Sibir je u očima Rusa bio 'azijatizovan' kao nerazdvojivi deo iste konceptualne metamorfoze kojom je sama Rusija bila 'vesternizovana'. Stvaranje ovog neevropskog geografskog Drugog bilo je suštinski važno za proces evropeizacije Rusije, pa je dobro shvaćeno da Sibir upravo kao Azija predstavlja čvrst i nesporni kontrast koji pomaže da se potvrdi evropski identitet Rusije zapadno od Urala“ (Bassin, 1991: 768).

15 „U XVII veku Sibir još nije omogućavao eksploataciju plemenitih metala, ali je nudio gotovo jednako vredan resurs – krzno. Bogatstvo krzna učinilo je Sibir atraktivnim za moskovske careve i naglašena briga za njegovu eksploataciju bila je u osnovi ruske politike sve do XIX veka. S tog stanovišta, Sibir je za Rusiju bio klasična merkantilna kolonija... Trgovinom krznom Rusija je mogla steći zlato i srebro koji su joj nedostajali. Krzno je bilo tako važno za Rusiju XVII veka da je Trezor samurovine u Sibirskom uredu (*Сибирский приказ*) postao 'dodatna kovnica', ruski ekvivalent 'zlatnih rezervi' merkantilističkih država Zapada... Potraga za krznom nije bila samo motiv za ulazak Rusije u Sibir nego je takođe prouzrokovala njen brzi napredak preko teritorije jer su sakupljači krzna išli sve dalje na istok, proporcionalno uništavanju krznjenih životinja“ (Bassin, 1988: 11).

Sibir'. Oni su znali da je 'Istočna zemlja' bogata krznom i da to krzno mogu dobiti od 'ljudi koji se samojedima zovu'... Za razliku od otkrića Nove Španije, Nove Engleske i Nove Francuske, ruski Kozaci u XVII veku nisu se trudili da taj novi svet preimenovanjem rastvore u starom, da ga razruše ili preobrate. Oni su znali da se nalaze na tuđim rekama i među tuđim narodima... S druge strane, Car je sticao nove podanike koji su plaćali danak, a da nije sticao nove Ruse. Tuđinci (*inozemci*) ostajali su tuđinci bez obzira da li plaćaju *jasak* ili ne – *tu nije bilo nikakve Nove Rusije, tj. pokušaja potpunog prisvajanja teritorija, sve do XVIII veka*“ (Slezkine, 1994: 32; 39–40).¹⁶ Do kraja XVII veka grupe „pionira“ (*землепроходцев*) prelazile su Ural prevashodno motivisane mogućnošću bogaćenja, često ulažući u te poduhvate sopstvena sredstva¹⁷. U osvajanju Sibira i Dalekog istoka moskovska vlast bila je više rukovođena trgovačkim interesima nego težnjom za teritorijalnom ekspanzijom – nove oblasti bile su značajne kao izvor poreza (krzna) prirodnih bogatstava, formiranja trgovačkih puteva i baza: „Da te oblasti u XVII veku nisu primarno bile vrednovane kao teritorijalno proširenje ruske imperijalne slave najjasnije pokazuje sudbina doline Amura za koju je vlast u Moskvi izgubila interes čim više nije obezbeđivala ni krzno ni druga očekivana dobra, pa je bila spremna da se odrekne teritorijalnih zahteva prema Kini u zamenu za željeni sporazum koji će obezbediti pristup ruskom krznu na kinesko tržište“ (Bassin, 1988: 4–5)¹⁸. Dva veka kasnije, čitavo ovo dalekoistočno područje je u procesu širenju Rusije ka obalama Tihog okeana pod vođstvom Nikolaja Muravjova (Муравьев), general-gubernatora Istočnog Sibira, dobilo strateški značaj koji je prevazilazio neposrednu (trgovačku) korist. Imenovanjem pacifičkog zaliva „Zlatnim rogom“ (po analogiji sa onim na Bosforu) i osnivanjem luke Vladivostoka (mesta koje „vlada Istokom“) tada je snažno simbolički naglašena važnost tih teritorija za Rusku imperiju. Podržavajući teritorijalne pretenzije Rusije na dolinu i ušće Amura, kao i na „Primorski kraj“ (teritorije od reke Usuri do obala Tihog okeana), Nikolaj I je 1849. godine

16 Opisani odnos prema novim teritorijama može biti ilustrovan primerom cara Alekseja, Petrovog oca, koji je nakon što je 1647. godine obavešten da je u Arktičkom okeanu, u blizini ušća reke Kolime, otkriveno veliko ostrvo koje je nazvano „Nova zemlja“, pokazao interesovanje jedino za porez koji bi, ako tamo postoje lovci na morževe, mogli plaćati domoroci stavljeni pod „njegovu vlast“ – „On nije (poput Kolumba) ništa rekao o polaganju prava na ostrvo, niti je izdao bilo kakvu instrukciju da se ostrvo imenuje, premeri, mapira ili opiše“ (Sunderland, 2007: 33).

17 „Do kraja XVII veka bila je uobičajena situacija da su odredi pionira u značajnoj meri formirani od dobrovoljaca na osnovu ulaganja njihovih sopstvenih ili sredstva organizatora pohoda, pri čemu su se često i jedni i drugi zaduživali ('uzimali skupe zajmove od trgovaca')“ (Зубев, 2001:85).

18 Teritorija doline reke Amur koja se sibirskim naseljenicima i kozačkim jedinicama činila „novim Kanaanom i Sibirskim rajem“ jer je, pored bogatstva u krznu i dragocenim metalima, izgledala kao pogodno mesto za zemljoradnju, bila je predmet spora sa Kinom do uspostavljanja Nerčinskog mirovnog dogovora (1689) na osnovu koga su se Rusi povukli, uz dobijanje trgovačkih povlastica.

upozorio da „tamo gde je jednom dignuta ruska zastava, ona više nikada ne sme biti spuštena“ (cit. prema: Schimmelpenninck, 2001: 113)¹⁹. Za razliku od „zrelog“ i „kasnog“ imperijalnog perioda, odnos Moskve prema Sibiru u ranoj fazi njegovog uključivanja u sastav carstva ilustruje činjenica da je centralna administracija tim teritorijama sve do 1637. godine upravljala pomoću institucije nadležne za međunarodne odnose (*Посольский приказ*). Uspostavljanje posebnog organa – „Sibirske uprave“ (*Сибирский приказ*) – jednog od brojnih „teritorijalnih ministarstava“ koji su rukovodili administrativnim, finansijskim i vojnim poslovima u udaljenim oblastima „države sastavljene od različitih delova“ (*composite state*)²⁰, ukazivalo je na učvršćenje statusa Sibira kao posebnog, ali „unutrašnjeg“ područja pod vlašću moskovskog cara. Reforma državne uprave koju je sproveo Petar Veliki uvođenjem „kolegija“ označava početak procesa centralizacije i zamenjivanje teritorijalnog funkcionalnim principom u organizaciji vlasti, procesa koji je početkom XIX veka nastavljen formiranjem osam ministarstava i Komiteta ministara (1802). Ipak, raznolikost teritorija i stanovništva ogromne imperije uslovljavala je potrebu za stvaranjem niza stalnih ili *ad hoc* formiranih organa (komisija, ekspedicija, komiteta...) sastavljenih od pripadnika različitih kolegija ili ministarstava – poput „Sibirskog komiteta“ (u dva navrata, 1821–1838; 1852–1864) – radi efikasnijeg upravljanja posebnim delovima imperije. S druge strane, osim „vertikale“ vlasti, postojala je i njena teritorijalna, „horizontalna“ organizacija koja se sa institucijama vojvoda, namesnika, general-gubernatora i gubernatora direktno podređenih Dvoru nije uklapala u funkcionalnu podelu oličenu u ministarstvima. Najčešće je moć namesnika ili general-gubernatora u perifernim oblastima imperije bila veća od vlasti odgovarajućih ministarstava što je dodatno podsticalo razlikovanje „centra“ i imperijalnih „periferija“, te, u slučaju Sibira, isticalo nasleđenu podelu na „evropsku“ i „azijsku“ Rusiju (vid. opširnije u: Дамешек, Ремнев, 2007: 78–104).

213

Petrove reforme počivale su na pretpostavci da je unapređenje praktičnih znanja (nauke) od presudne važnosti za ostvarenje ciljeva dobre vladavine koji su, u

19 O odnosu prema dolini Amura („Sibirski Misisipi“) koji ilustruje promenu u shvatanju značaja teritorije imperije u XIX veku („neotuđivi deo Rusije“) videti opširno u: Bassin (2004). Sporazumom u Ajgunu 1860. godine regulisana je rusko-kineska granica, oko koje je vek kasnije (1969. godine) izbio pogranični sukob dve socijalističke države – SSSR i NR Kine. Oružani sukob sa stotinama ljudskih žrtava oko suvereniteta nad ostrvima u reci Usuri (ukupno 337 km2 od kojih je veliki deo tokom godine najčešće poplavljen) predstavlja zanimljivu epizodu istorije „socijalističkog internacionalizma“. Konačna demarkacija rusko-kineske granice obavljena je 2005. godine.

20 „Ekspanzionističko Moskovsko carstvo bilo je 'kompozitna država' sasvim uporediva sa drugim evropskim državama toga vremena. Slično Španiji čije su američke teritorije na početku prosto dodavane spisku poseda krune na isti način na koji je Aragon dodat Kastilji, nove teritorije Moskovije dodavane su jedna drugoj, ali njihov zbir još se nije činio većim od sastavnih delova. Sama reč 'država' nije bila u širokoj upotrebi sredinom XVI veka...“ (Sunderland, 2010: 133).

skladu sa kameralističkom političkom teorijom, definisani kao racionalno upravljanje postojećim prirodnim i ljudskim resursima radi postizanja i uvećanja sreće (*благо*) i koristi (*польза*) podanika. Stoga su tokom XVIII veka organizovane brojne ekspedicije koje su otkirivale nova područja i istraživala udaljene periferne oblasti imperije – naučno ih opisivale i kartografski prikazivale, katalogizovale njihove fizičke, demografske, privredne i istorijske karakteristike²¹. Novi značaj teritorijalnosti (*обитание; habitat*) očitovao se u promeni statusa geografije kao nauke koja je obuhvatala različita (fizičko-geografska, kartografska, astronomska, klimatska, botanička, demografska, etnološka, istorijska...) znanja: „Dužnost svakog ’istinskog sina otadžbine’ je da zna njenu geografiju što... znači da pozna ne samo fizički opseg i karakteristike države, već i njenu istoriju, kao i ’moral i običaje’ njenih stanovnika. Stoga se sada geografija pojavljuje kao depo patriotskih osećanja Petrovog establišmenta, a poznavanje teritorije i njeno predstavljanje pomoću mapa postaje preduslov dobrog podaništva“ (Sunderland, 2007: 42).²² Novi odnos prema teritorijalnosti izražen je već u „Odi“ Lomonosova u kojoj je „otac ruske nauke“ povodom godišnjice stupanja na presto Jelisavete, ćerke Petra Velikog, istakao da velika ruska država (*Пространная Твоя держава*) skriva „bogatstva koja će nauka istražiti“, te pozvao „ruskog Kolumba“ da otkrije morske puteve i „nepoznate narode“ Severa (vid. Ломоносов, 1747: 190). U uverenju da je, uprkos klimi, polarni pojas važan za jačanje ruske vojne moći i pomorske trgovine, on se u geografskom radu o „Severnom moru“ i „Sibirskom okeanu“ zalagao da se imperija usredsredi na proučavanje, naseljavanje i eksploataciju svojih sibirskih poseada mnogo više nego je to bio slučaj u prošlosti. Ilustrujući svoju veru u mogućnost morske plovidbe „Sibirskim okeanom do Istočne Indije“ pomoću geografske karte u čijem središtu je bio polarni krug (*циркумполярная карта*), Lomonosov je tvrdio da će trgovački saobraćaj severnim morima u budućnosti imati ključnu ulogu

21 „Petar je 1719. godine poslao nemačkog naučnika Daniela Meseršmita (Messerschmidt) u Sibir da istraži geografiju, prirodnu istoriju, medicinu i lekovito bilje, narode i njihove jezike, spomenike i drevnosti – ’sve što je vredno pažnje’ – u toj zemlji“ (Slezkine, 1994: 54). Od brojnih kasnijih ekspedicija, najpoznatije su prva i druga Kamčatska ekspedicija (1725–1727; 1740–1742) koje je predvodio Vitus Bering, Holanđanin na službi u ruskoj floti. Tokom XVIII veka „vojna istraživanja i izviđanja često su praćena geografskim ekspedicijama koje su u tim udaljenim regionima uglavnom organizovali Rusko imperijalno geografsko društvo i Akademija nauka. Naučna istraživanja dokumentuju upotrebu geografije kao instrumenta imperijalnog prisvajanja. Zemlja je bila premeravana, diskutovani su infrastrukturni problemi, regioni su bili mapirani. Istraživani su običaji domorodaca da bi se obezbedilo korisno znanje o tome kako da se administrativno njima upravlja i vrši kontrola nad njima“ (Weiss, 2007: 442).

22 Promenjen status i značaj teritorijalnosti odražavao se, između ostalog, u kartografskom umeću koje od Petrove vladavine istiskuje tradicionalne ruske „crteže“ (*чертеж*) različitih oblasti i gradova bez geografskih koordinata, jedinstvene skale i bilo kakve kartografske projekcije: „Epoha Prosvetiteljstva donela je u Rusiju nove načine mišljenja, merenja i mapiranja koje su rezultovale naučnim pristupom prostornom predstavljanju Sibira i imperije kao celine. Međutim, prava novina nije bilo samo mapiranje teritorija, već ’geometrijski duh’ koji je unet u diskurs teritorijalnosti... posebno tokom vladavine Katarine II“ (Kusber, 2008: 58).

u jačanju „blagostanja, slave i procvata“ Ruske imperije koja će, na taj način, postati jednaka s drugim svetskim „morskim imperijama“²³.

Iako se Lomonosov prevario u proceni mogućnosti korišćenja ruskog severa za razvoj pomorske trgovine, početkom XX veka u radu drugog velikog ruskog naučnika, hemičara Mendeljejeva (Дмитрий Менделеев, 1834–1907), takođe je, u izmenjenoj predstavi Rusije, naglašena važnost njenih teritorija iza Urala. Naime, za razliku od Lomonosova koji je polazio od jasnog razlikovanja evropske i azijske Rusije, Mendeljejev je sada imperiju sagledavao kao prirodnu celinu čiji je „rast“ završen, a prostor definisan poput teritorija savremenih „nacija-država“: „Azijska Rusija je isto tako Rusija koliko i najveći deo evropske Rusije. Razdvajati, kako se to najčešće radi na kartama, azijsku i evropsku Rusiju u mnogo aspekata je nepravilno, posebno zbog jedinstva ruskog naroda (Velikorusa, Malorusa i Belorusa) koji očitó prevladava u celokupnom stanovništvu države... Treba imati na umu da postoje države – poput Velike Britanije – koje imaju posede u svim delovima sveta odvojene međusobno ogromnim okeanskim prostranstvom, te u ukupnom broju stanovništva imaju više inorodaca nego vladajućeg naroda. Ali, takve zemlje se razlikuju od Rusije – *celovite i jedinstvene* – ne samo u demografsko-narodnom već i u prostorno-teritorijalnom smislu“ (Менделеев, 1907: 143–144). Tvorac periodnog sistema elemenata je s njemu svojstvenom sistematičnošću obradio i interpretirao podatke prvog popisa stanovništva Ruske imperije (1897) kako bi pronašao (teritorijalno i demografsko) „središte Rusije“ pomoću koga bi izmenio tradicionalnu predstavu imperijalnog prostora, te formulisao racionalniju administrativnu organizaciju države i njene privredne i demografske politike. Uverenje prema kome teritorija Ruske imperije predstavlja prirodnu, jedinstvenu celinu imalo je za Mendeljejeva status polaznog aksioma koji treba da potisne tradicionalni „evrocentrični“ način njenog predstavljanja i geografskog prikazivanja. Posmatrano iz perspektive Peterburga (koji je, uprkos pograničnom položaju, faktički i simbolički centar imperije), teritorijalno manji evropski deo Rusije dominira nad srazmerno mnogo većim azijskim prostranstvom koje izgleda ili kao „veštački dodatak“ i udaljena „kolonijalna periferija“ ili, već samom svojom veličinom (tri četvrtine celokupne teritorije), svrstava Rusiju u „azijatske države“²⁴. Ovaj drugi utisak pojačavaju geografske karte na kojima, u Gausovoj projekciji sa Griničom kao nultim meridijanom, Moskovska Rusija (koja je „rodonačelnica

215

23 „Blagostanje, slave i procvat države potiču iz tri izvora. Prvi je unutrašnji mir, bezbednost i zadovoljstvo podanika; drugi su pobeđe nad neprijateljima i zaključenje korisnog i slavnog mira, a treći je međusobna razmena unutrašnjih viškova sa udaljenim narodima putem trgovine“ (Ломоносов, 1763: 422).

24 Obe mogućnosti Mendeljejev odbacuje – prvu jer podstiče ideje o antikolonijalnom oslobođenju od dominacije evropskog dela, a drugu zbog stigme „azijatska država“ (Mendeljejev je svestan negativnog značenja te oznake iako ističe da je on sam rodом iz Sibira, te da veruje kako je „azijskoj Rusiji suđeno da u budućnosti igra veliku ulogu u svetu“ (Менделеев, 1907: 145).

cele imperije i u sebi sadrži centar svog njenog stanovništva“) izgleda kao „neki pobočni dodatak, pa se stiče opšta predstava o Rusiji kao pretežno azijskoj zemlji“ (Менделеев, 1907:145). Alternativa koju formuliše Mendeljejev je jednostavna – Rusija je posebni svet (*особый мир*)²⁵. U njegovom shvatanju ruske „evropsko-azijske“ sinteze primat „evropske kolevke“ imperije nije doveden u pitanje²⁶, ali je težište njegovih napora ipak bilo usmereno ka traženju „takvog načina kartografskog predstavljanja cele Rusije u kome bi se Evropa stopila sa Azijom“ (*Isto*). Nova kartografska projekcija koju je predložio Mendeljejev počivala je na pomeranju „teritorijalnog središta“ imperije u pravcu istoka (između reka Oba i Jeniseja), te praćenju migracija stanovništva koje dugoročno buduće „demografsko središte“ projektuju oko grada Omska²⁷. Na njegovoj mapi Rusije linija koja prolazi kroz astronomsku opservatoriju u Pulikovu (kraj Peterburga) zamenila je Grinič kao nulti meridijan pa je na taj način, s obzirom na raspon izražen u terminima geografske dužine, znatno pojačan utisak o „simetričnosti“ teritorije imperije.

216 Nezavisno od činjenice što način na koji je Mendeljejev prikazao Rusiju na geografskoj karti nije potisnuo ustaljene kartografske konvencije,²⁸ njegovo stanovište nam predstavlja ilustraciju nastojanja da se tezom o (prirodno-geografskoj) celovitosti i homogenosti njenog imperijalnog prostora smanji razlika između „imperije“ i „nacije-države“. Na taj način, ranije shvatanje odnosa „evropske Rusije“ i njenih „azijskih periferija“ krajem XIX i početkom XX veka potiskuje ideja teritorijalno-državnog jedinstva („jedne i nedeljive Rusije“) koja, između ostalog, zahteva reinterpretaciju zatečenih geografskih predstava. Ruski „zapadnjaci“ su, poput Vitea, naglašavali kako mere ekonomske i socijalne integracije imperijalnog prostora rezultuju faktičkim „pomeranjem“ granica „Evrope“ ka obalama Pacifika i Kine²⁹, dok su kritičari „Evrope“, poput panslavista Danilevskog (Данилевский)

25 „Po mom mišljenju, Rusija je pozvana da ublaži hiljadugodišnje neprijateljstvo Azije i Evrope, da pomiri i sjedini dva različita sveta, da nađe način usklađivanja naprednog, ali oholog i nedoslednog evropskog individualizma i azijske pokornosti koja, iako zaostala i ponižavajuća, ipak omogućava čvrsto državno-socijalno jedinstvo“ (Менделеев, 1907: 146).

26 „U savremenoj epohi Rusija je ipak u svim važnim aspektima evropska država, a samo u malom ili nebitnom stepenu azijska“ (*Isto*).

27 „Centar naseljenosti, pri punom očuvanju svih teritorija, morao bi se u Rusiji izmeniti i – čak se sa sigurnošću može tvrditi – kretaće se u pravcu blagodatnog juga i zemljom bogatog istoka“ (*Isto*: 181–182).

28 Predlog da Pulikovo predstavlja nulti meridijan bio je prihvaćen u radovima ruskih emigranata koji su dvadesetih godina XX veka formirali „evroazijski pokret“ čije su geografske ideje (razvijene u radovima Petra Savickog) formulisane pod uticajem stavova Mendeljejeva. Opširnije o tome videti u mojoj knjizi: *Put Rusije: evroazijsko stanovište*, Plato, Beograd, (2004): 74–93.

29 „Za Ruse je pogranični stub koji njih kao evropsku rasu odvaja od naroda Azije odavno prenesen iza Bajkala – u stepe Mongolije. Vremenom njegovo mesto će biti na krajnjoj tački Kineske istočne železnice“ (cit. prema: Remnev, 2007: 443).

i Lamanskog (Ламанский), isticali ideju teritorijalnog jedinstva „slovenskog sveta“ kao zasebne, celovite i čvrsto integrisane celine na koju se ne mogu primeniti tradicionalni geografski koncepti „Evrope“ i „Azije“³⁰. Tako je Danilevski odbacio stav Tatiščeva da Ural predstavlja granicu ova dva kontinenta, te zaključio da u prirodno-geografskom smislu „nikakve Evrope i nema, već postoji samo zapadno poluostrvo Azije...“ (Danilevski, 1994: 83). Ako ostavimo po strani razmatranje pretpostavki i konsekvenci njegove „dekonstrukcije Evrope“³¹, možemo uočiti kako Danilevski, uz sav svoj „imperijalizam“, uopšte ne sledi ono shvatanje „Ruske imperije“ koje je nastalo nakon reformi Petra Velikog. Naprotiv, kao i zapadnjački inspirisani nacionalisti s kraja XIX i početka XX veka, on je jasno formulisao zahtev za ukidanjem dualizma između evropskog centra i azijskih periferija u okviru imperije koja je izjednačena sa ruskim (slovenskim) *nacionalnim* prostorom.³²

Promena statusa „Sibira“ – od (azijske) „kolonije“ ili udaljene oblasti (uže domovine – *родина*), do dela jedinstvene države (*отечество*) – ilustrovana je praćenjem njegovog položaja na „mentalnim mapama“ tokom različitih perioda istorije Ruske imperije. Imagološkim pristupom možemo katalogizovati predstave o nekom prostoru, ali potpunije razumevanje značenja tih predstava zahteva njihovu socijalno-istorijsku kontekstualizaciju. Kao i u slučaju drugih „periferija“ (*окраины*) Ruske imperije, promena statusa Sibira na „mentalnim mapama“ predstavljala je deo procesa transformacije imperije izazvane pojavom modernog nacionalizma tokom druge polovine XIX veka. Ostavljajući po strani razmatranje brojnih i različitih mera koje je imperijalni centar preduzimao radi integracije raznorodnih „periferija“, u slučaju Sibira za „pomeranje“ i „markiranje“ simboličkih granica „otadžbine“ najveći značaj imao je proces kolonizacije o kome će biti više reči u nastavku ovog rada.

217

30 „Vizija Ruske imperije kao integrisanog nacionalnog prostora nije bila ograničena na proevropski usmereni ruski nacionalizam kakav su zastupali 'zapadnjaci' poput Vetea, No-idea i Struvea. Naprotiv, tu viziju su u velikoj meri takođe usvajali i nacionalisti iz anti-zapadnjačkog tabora – u stvari, ta vizija je u formulacijama koje je ponudio panslavista Nikolaj Danilevski u svom manifestu *Rusija i Evropa* (1871) možda dobila svoj najpotpuniji i najradikalniji izraz“ (Bassin, 2006: 61).

31 Opširnije o tome videti u: Milan Subotić, *Tumači ruske ideje*, Beograd, 2001: 214–255.

32 „Na taj način, teritorijalni rast imperije bilo je potrebno dopuniti paralelnim rastom imperijalnog jezgra na račun njemu pripojenih regiona. S tim u vezi, umesno je govoriti o perspektivi dvostrukog širenja Ruske imperije“ (Горизонтов, 2001: 137). Ili, kako je tvrdio Danilevski: „Ruska država je još od samih prvih moskovskih kneževa samo Rusija, koja se postepeno, nezadrživo širila na sve strane, naseljavajući pogranične nenaseljene prostore i asimilujući inorodno stanovništvo delova koje je uključivala u svoju državu... Iz tih razloga Rusija nikada nije uspevala da ima kolonije, i veoma je pogrešno Sibir smatrati kolonijom, kako to mnogi čine“ (Danilevski, 1994: 372).

3. Sibirski „frontir“: mač, plug i progonstvo kao sredstva kolonizacije

218

U ranom imperijalnom periodu ruske istorije napredak „znanja“ bio je i pretpostavka i posledica pomeranja granica „vlasti“: naučne ekspedicije koje su nakon prodora kozačkih družina i trgovaca istraživale i opisivale teritorije i stanovnike Sibira, omogućavali su njegovu inkorporaciju u imperijalni sistem. Ipak, bez naseljavanja tog ogromnog prostranstva on bi ostao samo udaljeni posed kojim, na osnovu ovlašćenja iz Moskve, upravljaju birokrate za koje je boravak u ovom klimatski surovom području imperije samo prolazna i lukrativna epizoda u karijeri. Rečju, bez niza migracionih „talasa“ stanovništva iz „istorijskog jezgra“ Rusije i naseljavanja Sibira u socijalnoj imaginaciji on ne bi mogao postati „ruska zemlja“, već bi ostao „kolonija“. Za razumevanje samog procesa kretanja (naseljavanja ili „kolonizacije“) stanovništva prema „otvorenom prostranstvu“ Sibira fenomen „pokretne granice“ je od ključne važnosti. Stoga se postavlja pitanje da li, po analogiji sa američkim osvajanjem „Zapada“, rusko kretanje na Istok možemo tumačiti koristeći koncept „granice“ u onom značenju koje mu daje Frederik Turner (Frederick Turner) u svojoj „tezi o frontiru“ (*Frontier thesis*). Naime, u poznatom predavanju iz 1893. godine Turner je formulisao stav da je proces postepenog širenja sukcesivnih talasa naseljenika u pravcu Zapada od suštinskog značaja za razumevanje istorije i stvaranja američke nacije³³. Razlikujući „granice“ (*borders*) koje poput linija jasno odvajaju evropske nacije-države od koncepta širokih, prelaznih zona (*frontiers*)³⁴, Turner je u stalnom pomeranju „frontira“ od Istočne obale ka (slobodnom ali i „divljem“) Zapadu, video osnovni faktor koji je uticao na „izuzetnost“ američkog socijalnog razvoja i njegov konačni rezultat – stvaranje američke nacije, njenog osobitog sistema vrednosti i načina života. Prema njegovom određenju, „frontir“ je „tačka susreta divljaštva i civilizacije“ – spoljašnji rub niza uzastopnih talasa osvajanja slobodnog prostranstva, prelazna zona koja se od iskrcaivanja prvih naseljenika kontinuirano pomerala preko celog Kontinenta (Turner, 1893: 3). U osnovi, Turner je formulisao svoju tezu kako bi objasnio razliku između Evrope i Novog sveta, tj. odgovorio na pitanje „zašto na tako ogromnoj teritoriji sa mnogo provincija koje su po svojoj površini, prirodnim resursima i raznolikošću

33 „Sve do naših dana, američka istorija u velikoj meri bila je istorija kolonizacije velikog Zapada. Postojanje oblasti slobodne zemlje, njeno neprekidno smanjivanje i time uslovljen napredak naseljavanja Amerikanaca u pravcu Zapada, objašnjavaju američki razvitak“ (Turner, 1893: 2).

34 „Frontir se razlikuje od pojma državne granice pre svega time što se njime opisuje prelazna zona koja, po pravilu, nije integrisana ni u jednu od državnih tvorevina i ima dinamički karakter“ (Каппелер, 2003: 48). Drugačije rečeno: „Važno je od samog početka razlikovati pojmove 'frontira' i 'granice'. Frontir je region koji se obrazuje na margini neke naseljene ili razvijene teritorije, političko-geografska oblast koja se prostire izvan integrisane teritorije političke jedinice. Granica (*border*) je jasno označena međa između dve ili više suverenih država“ (Khodarkovsky, 1992: 115).

jednake zemljama velikih evropskih nacija, *mi nismo postali druga Evropa*“ (Turner, 1925: 105). Naglašavanjem uloge prirodnog okruženja on je tražio objašnjenje „mutacije“ kojoj je „evropska klica“ bila izložena na tlu Amerike, da bi se tu razvila u novu, samosvojnju „političku vrstu“ slobodnu od evropskih tradicija i običaja. Iskustvo sekvencijalnog osvajanja prostora trgovaca, stočara, rudara i farmera, doprinelo je, prema Tarnerovom uverenju, stvaranju nove nacije čiji se pripadnici odlikuju posebnim karakteristikama³⁵: „Zato je napredak u pomeranju *frontira* značio stalno oslobađanje od uticaja Evrope, stalni rast nezavisnosti u američkom smeru. Proučavanje tog napretka i ljudi koji su odrastali pod takvim uslovima života, kao i političkih, ekonomskih i socijalnih rezultata tog života, znači proučavati *istinsko američki deo naše istorije*“ (Turner, 1893: 5).³⁶ Iako je kasnije Tarnerov koncept korišćen u interpretacijama istorije drugih delova sveta (npr. Kine i Rusije u radovima Ovena Latimora),³⁷ američka prošlost ostala je osnovno polje njegove primene, uprkos tome što je još Tarner bio uveren da je američko zauzimanja „frontira“ moguće uporediti sa iskustvom drugih zemalja (poput Rusije, Nemačke i Engleske u njenim kolonijama), te na taj način postići bolje razumevanje njihove prošlosti i savremenosti (vid. Turner, 1904: 19). Tek tokom poslednjih decenija koncept „frontira“ – oslobođen elemenata Tarnerovog geografskog determinizma i vere u američku izuzetnost – korišćen je ne samo u analizama naseljavanja prekomorskih kolonija, već i studijama prošlosti kontinentalnih imperija čije su brojne (geografske, vojne, socijalne, kulturne i verske) „krajine“ interpretirane kao dinamični, kompleksni „frontiri“, a ne kao statične „granice“ nacija-država.³⁸

219

35 „Neuglađenost i snaga, kombinovane sa prodornošću i radoznalošću; praktično, inventivno usmerenje duha brzog u traganju za sredstvima; gospodarsko ovladavanje materijalnim stvarima, umetnički manjkavo ali moćno u ostvarenju velikih ciljeva; dominantni individualizam u ostvarenju i dobra i zla; te, pored toga, živost i veselost koja potiče od slobode – to su sve osobine frontira ili karakteristike koje svuda svojim postojanjem izaziva frontir“ (Turner, 1893: 37).

36 Taj aspekt američke istorije predstavljen je u popularnom filmskom žanru („vestern“) u kome su vrednosti poput nezavisnosti, individualizma, hrabrosti, slobode, dinamizma, preduzetništva, itd., sjedinjene u „mitu o frontiru“: „Komericalizacija američke istorije našla je savršeno sredstvo u mitu o frontiru... 'Vestern' kao filmski žanr ostaje popularan jer ima sposobnost da inkorporira promene socijalnih vrednosti, a da u svom središtu ipak zadrži izvorni mit. Novi socijalni i ekološki stavovi su ostavili duboke tragove na Tarnerovom stereotipu 'Starog Zapada'... Crni kauboiji i traperi, američki domoroci osetljivi na prirodno okruženje, pa čak i žene-revolveraši, danas dovode u pitanje predstavu o belom muškarcu iz klasičnog vesterna. Ona je preživela jedino još u reklami za marlboro – u liku čoveka koji na američkim reklamnim panoima vodi poslednju bitku za proizvod koji mora da oglašava sopstvenu štetnost za zdravlje“ (Рибер, 2004: 215–216).

37 Videti: Owen Lattimore, *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928–1958*, London: Oxford University Press, 1962.

38 „Paradoksalno, koncepcija frontira postala je model za brojne naučnike koji se, bez obzira da li nastoje da primene Tarnerovu teoriju ili odbace njene pretpostavke, bave čitavim nizom društava koja, uz sve različitosti, dele zajedničku karakteristiku – pokretni 'frontir'. Na

Od svih „krajina“ Ruske imperije ogromna prostranstva Sibira sa svojom „otvorenom granicom“ i retkom naseljenošću predstavljaju područje koje najviše odgovara Tarnerovom opisu „frontira“ – pomične zone u kojoj se susreću „civilizacija“ i „divljaštvo“. Nemačka historičarka Eva-Marija Stolberg kritikovala je pokušaje primene tog koncepta na zapadne, južne i centralno-azijske periferije Ruske imperije, da bi zaključila kako se upravo Sibir, bolje od svih drugih oblasti, može uporediti sa „frontirom“ Severne Amerike³⁹. Američki historičar Mark Basin otišao je korak dalje pokazavši kako se shvatanje istorijskog razvoja i koncept „frontira“ nalik Tarnerovom mogu naći u radovima Sergeja Solovjova (Сергей Соловьёв, 1820–1879), klasika ruske devetnaestovekovne historiografije⁴⁰. Naime, analogno američkoj „sudbinskoj misiji“ širenja i ujedinjenja čitavog kontinenta, u istoriografskom narativu Solovjova ruska „misija“ označavala je postepeni, organski rast države čije su granice prirodno-geografski određene teritorijalnom konfiguracijom dva kontinenta (evro-azijskom ravnicom)⁴¹. Stoga je Solovjov tvrdio da u samoj veličini Rusije nema ničega „neprirodnog“, niti „imperijalnog“ u onom značenju koje se vezuje za osvajanje, posedovanje i eksploataciju udaljenih („prekomorskih“) teritorija. U njegovom tumačenju geografija je odredila „scenu“ ruske istorijske drame u kojoj je težnja za bezbednošću od upada nomadskih istočnih naroda predstavljala osnovni dramski zaplet. Rešenje tog zapleta ležalo je u dugotrajnom i postepenom pomicanju „frontira“ sve do konačnog fiksiranja (prirodnih i političkih) granica ruske države. Pozitivna uloga činjenice „otvorenog

taj način, Tarnerov koncept još služi kao glavni okvir komparativnog istraživanja fenomena frontira u svetskoj istoriji“ (Рибер, 2004: 201).

39 „Rusko zakonodavstvo XIX veka definisalo je nomadske narode (tj. domoroce Sibira) kao 'divljake' (дикари), ali ne i Poljake, Jevreje i Balte... Smatrati Kavkaz na kome su Gruzija i Jermenija primili hrišćanstvo pre Istočnih Slovena zonom dodira 'civilizacije' i 'divljaštva' takođe je upitno. Još spornija je primena koncepta 'frontira' na oblast Volge i Urala, te na Centralnu Aziju gde nam taj koncept koristi u opisu susreta kultura ruskih naseljenika i nomada, ali pokazuje svoja ograničenja u slučaju gradova poput Kazanja, Taškenta, Buhare u kojima su živeli sedelački muslimani zavidnog islamskog obrazovanja. Šta više, uključivanje Kavkaza i Centralne Azije u sastav imperije počelo je u XIX veku, dok je kolonizacija Sibira počela u XVI veku“ (Stolberg, 2002).

40 „On je, poput Tarnera, u otvorenom prostranstvu kontinentalne unutrašnjosti identifikovao ključni geografski element istorijske evolucije Rusije... Mada je vremenski za pola veka prethodio Tarneru i stoga bio produkt veoma različitog intelektualnog doba, Solovjov je s njim delio mnoge metodološke i epistemološke pretpostavke ondašnje društvene nauke... Poput Tarnera, jasno je isticao kako je njegova najvažnija misija pisanje biografije nacije... Takođe, poput Tarnera, on je bio uveren da spoljašnja geografska sredina vrši odlučujući uticaj na istorijski razvoj pojedinačnih ljudskih društava“ (Bassin, 1993: 499; 481; 483).

41 „Ravnica, bez obzira koliko je velika i kakvo je u početku bilo raznorodno njeno stanovništvo, ranije ili kasnije postaće teritorija jedne države: otuda razumljiva veličina ruske državne teritorije, jednoobraznost njenih delova i snažna povezanost među njima“ (Соловьёв, История России с древнейших времен, Т 1; Гл.1; <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solov01p1.htm>)

prostora“ kao formativnog činioca ruske istorije ipak je, za razliku od Tarnerovog „frontira“, kod Solovjova imala i svoju negativnu stranu kojom je on objašnjavao „zaostalost“ Rusije u odnosu na zapadnoevropske države: „Zapadnoj Evropi i njenim narodima priroda je bila *mati*, a Istočnoj Evropi i narodima kojima je bilo suđeno da se tu razvijaju, priroda je bila *maćeha*“ (Соловьев, Т. XIII; Гл. 1)⁴². Prirodna sredina (ogromna „otvorena“ prostranstva, surova klima), kao i nepostojanje kontinuiteta u kulturnom razvoju (nomadske civilizacije Istoka)⁴³ usloville su, prema uverenju Solovjova, rusko „kašnjenje“ u odnosu na istorijski razvoj Evrope. Kao uvereni „zapadnjak“ on je u tome video „zlu kob“ Rusije kojoj se svojim reformama hrabro suprotstavio Petar Veliki, dok je Tarner upravo u američkom „frontiru“ našao objašnjenje za superiornost „Novog sveta“ u odnosu na njegovu evropsku „kolevku“. U oba slučaja naseljavanje ogromnog prostranstva na kome žive nomadi („divlja plemena“) rezultuje otklonom od „evropskog obrasca“ istorijskog razvoja koji kod Solovjova, za razliku od Tarnera, ima status univerzalnog uzora. Iz te perspektive, Solovjov je naglašavao negativne posledice uticaja fizičko-geografskog prostranstva na konsolidaciju ruske državnosti i „mentalitet“ Rusa u kome se zadržavaju i ispoljavaju „polunomadske“ karakteristike (*полуоседлость*)⁴⁴. Ipak, nezavisno od suprotstavljenih ocena o uticaju „frontira“ na istorijski razvoj⁴⁵, Solovjov i Tarner su proces kontinentalnog širenja smatrali ključnom karakteristikom ruske i američke istorije, mada su različito naglašavali

221

42 Cit. prema internet izdanju: <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv13p1.htm>. Ključevski u radu o svom učitelju Solovjovu parafrazira njegov argument o razlici između slovenske i zapadnoevropske (germanske) istorijske „sudbine“: „U davna vremena neki neprijatelji su potisnuli Slovene, tačnije naše pretke, sa Dunava i potisnuli ih na pusti severoistok – sa bolje zemlje, na goru. Tako ih je istorija-maćeha naterala da nasele zemlju na kojoj je priroda maćeha čoveku, dok su Nemci išli u drugom suprotnom pravcu, na jugozapad – sa lošijih na bolje zemlje, u oblasti Rimske imperije gde je priroda-mati i gde je već postojala civilizacija. U tome je uzrok različitosti celokupne istorije ta dva plemena – braće po poreklu“ (Ключевский, 1880: 508).

43 „Ruska država stvarana je na netaknutom tlu na kome istorija i civilizacija drugog naroda nije ostavila nikakve tragove, nikakva predanja i nikakve institucije koje bi bile ostavljene u nasleđe mladom ruskom društvu koje je bilo prinuđeno da počne svoj istorijski život samo sopstvenim sredstvima“ (Соловьев, Т 1; Гл.8; <http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv01p8.htm>).

44 „Od takve pokretljivosti, rasplinitosti i navike da se pri prvoj teškoći odlazi dalje proizašlo je odsustvo vezanosti za jedno mesto, slabljenje moralne usredsređenosti, navikavanje na potragu za lakim radom, neracionalnošću i nekakvom lakomislenošću – životom od danas do sutra“ Соловьев, Т. 4, Гл. 3 (<http://www.magister.msk.ru/library/history/solov/solv04p3.htm>).

45 „Jednostavno rečeno, dok je Tarner 'stalno povlačenje frontira slobodne zemlje' i napredak američkog naseljavanja ka Zapadu video kao izvor najistaknutijih nacionalnih kvaliteta Amerike i njene veličine, za Solovjova je ta ista pojava poslužila kao najočigledniji pokazatelj kako je prirodno okruženje (ruska 'zla maćeha') vršilo svoj štetan i nepoželjan uticaj na Rusiju“ (Bassin, 1993: 499).

uticaj glavnih aktera – države i pojedinaca – u poduhvatu zauzimanja i naseljavanja „slobodnih zemalja“. Naime, rusko kretanje ka Istoku zahtevalo je snažnije oslanjanje na državne resurse (stvaranje i pomeranje „vojnog frontira“) koji je zatim omogućavao iskorišćavanje osvojenog prostora (*extractive frontier*), te njegovo postepeno pretvaranje u zonu naseljavanja (*settlement frontier*). Stoga su procesi vojnog osvajanja, ekonomske eksploatacije (sakupljana *jaska*) i naseljavanja seljaka bili samo različite strane jedinstvenog poduhvata kolonizacije koja se, za razliku od zapadno evropske, obavljala kopnenim putem⁴⁶. Upravo kontinentalna ekspanzija čini rusku istoriju „*istorijom zemlje koja sama sebe kolonizuje*“, a rusku kolonizaciju posebnom – „unutrašnjom“, a ne „spoljašnjom“. Ovu tezu Solovjova razvio je i jasnije formulisao njegov učenik Ključevski koji je na početku druge lekcije *Kursa ruske istorije* tvrdio kako je „*kolonizacija osnovna činjenica ruske istorije*“, a Rusija zemlja koja je tokom svog teritorijalnog širenja „samo sebe kolonizovala“ (vid. Ключевский, 1904, I: 50–51). Poredeći Ruse sa pticama koje se sa starih sele na nova staništa, on „kolonizaciju“ shvata kao *unutrašnju* migraciju (*переселение*) kojom se stanovništvo iz centralnih oblasti imperije „preseljava“ na njene „periferije“. U vreme objavljivanja njegovog *Kursa* (1904) činilo se da je „spoljašnja“ ekspanzija okončana, te da je imperija dosegla svoje „prirodne“ (geografske) granice unutar kojih je, pomoću niza talasa „kolonizacija“, uspešno integrisana u formi imperijalne „nacije-države“ (*nation-state empire*)⁴⁷. Rečju, rusku istoriju karakteriše „organski rast“ imperijalnog „tela“ koje ne može biti podeljeno na (evropsku) metropolu i (azijske) periferije: imperija je „jedna i nedeljiva“⁴⁸, a njen osnovni integrativni faktor je „ruski narod“ oličan u liku „mužika“ koji teritorije, davno osvojene mačem, plugom preobražava u svoju rodnu zemlju (*родина*): „U ruskoj imperijalnoj politici vladao je stereotip da samo ona zemlja po kojoj je prošao plug ruskog seljaka može biti smatrana istinski ruskom. Seljačka kolonizacija bila je važna komponenta imperijalne politike, a seljak njen efektivni prodvornik...“ (Ремнев, 2004: 224)⁴⁹.

46 „Istorija je svim narodima Evrope zaveštala naseljavanje stanovništva u druge delove sveta da tamo šire hrišćanstvo i građanske običaje (гражданственность); zapadnoevropskim narodima bilo je suđeno da taj poduhvat izvedu morskim, a istočnom, slovenskom plemenu – kopnenim putem“ (Соловьев, Т. 1, Gl.1)

47 „Ovo naglašavanje pokretljivosti i kolonizacije kao intrinzičnog aspekta ruskog istorijskog iskustva ima suštinske posledice za artikulaciju vizije imperije kao konsolidovanog nacionalnog prostora“ (Bassin, 2006: 56) .

48 U trotomnom enciklopedijskom atlasu „azijske Rusije“ iz 1914. godine snažno je istaknuta vera u „celovitost i nedeljivost naše otadžbine od obala Neve do vrhova Pamira; neprohodnih grebena Tan-Šana, pograničnih krivudavih tokova Amura i dalekih obala Tihog okeana, gde je sve – u Aziji, kao i u Evropi – jedna naša ruska zemlja, jedno veliko i neotuđivo vlasništvo našeg naroda“ (*Азиатская Россия*, Т. 1, с. 199; cit. prema: Ремнев, 2004: 228).

49 Prema tvrdnji istoričara i publiciste Umaneca (Ф.М Уманец) iz 1884. godine: „Posle vojnog osvajanja zemlje mora slediti njeno kulturno-etnografsko osvajanje. Ruski plug i drljača moraju obavezno pratiti ruska znamenja, te kao što planine Kavkaza i pustinje Srednje Azije

Činjenicu da se o planski organizovanoj „kolonizaciji“ Sibira može se govoriti samo u kasnom periodu ruske imperijalne istorije potvrđuje podatak da se do šezdesetih godina XIX veka u ruskom službenom jeziku reč „kolonizacija“ (*колонизация*) retko koristila, dok je „kolonija“ prevashodno označavala naselja stranaca koji su se doselili u Rusiju. Kasnija upotreba termina „kolonizacija“ eksplicitno se oslanjala na nemački koncept „unutrašnje kolonizacije“ (*innere Kolonisation*) kojim je označavan pruski državni projekat naseljavanja seljaka na istočnim teritorijama dobijenim podelama Poljske⁵⁰. Seobe stanovništva u okviru države (*переселение*) i njihovo „naseljavanje“ (*заселение*) na pustim prostranstvima Sibira tumačene su kao dve strane jedinstvenog procesa koji je krajem XIX veka nazivan „doseljeničkom kolonizacijom“ (*переселенческая колонизация*). Njome su istovremeno rešavani agrarni problemi i integracija imperijalnih „periferija“ – prvi aspekt označavao je fenomen unutrašnje (demografsko-poljoprivredne) migracije, dok se drugi ticao državne politike usmerene na nacionalnu konsolidaciju imperije. Ova dvostruka perspektiva – seljačka, uslovljena stalnom „gladju za zemljom“ i državna, motivisana težnjom ka ostvarenju vojno-strateških, ekonomskih i nacionalnih ciljeva – predstavlja osnovnu osobenost „ruske kolonizacije“ u kojoj su se ukrštali fenomeni unutrašnjeg razvoja i imperijalne ekspanzije. Rečju, posle uklanjanja kmetstva, masovnijim naseljavanjem Sibira i Dalekog istoka imperija nije rešavala samo agrarni problem (disproporciju između količine obradive zemlje u najplodnijim oblastima i rasta stanovništva), već je stvarala preduslove kako za odbranu tih udaljenih teritorija od (potencijalne ili realne) „žute opasnosti“⁵¹ tako i za buduću intenzivniju ekonomsku eksploataciju tamošnjih prirodnih resursa. Ključnu ulogu u snaženju migracionog talasa ka Istoku imao je projekat izgradnje

223

nisu zaustavile ruskog vojnika, one ne mogu zadržavati ni ruskog naseljenika“ (cit. prema: Дамешек; Ремнев, 2007: 52).

50 Prema enciklopedijskom rečniku Brohauša i Efrona (1890–1907): „Termin 'preseljavanje' (*переселения*) ima približno isto značenje nemačkom izrazu *innere Kolonisation* i označava kretanje zemljoradničkog stanovništva unutar države s ciljem naseljavanja na novim, nenaseljenim ili retko naseljenim oblastima... Analogiju ruskom preseljavanju u Evropi predstavlja samo pruska *innere Kolonisation* – državno preseljavanje seljaka organizovano radi jačanja nemačkog elementa u poljskim provincijama pruskog kraljevstva, ali ta kolonizacija po svojim razmerama ne može biti nikako poređena sa ruskom; paralelu s ruskom kolonizacijom pre čini kretanje stanovništva iz istočnih država Severnoameričkog saveza u zapadne – pojava po opštem karakteru slična, a još grandioznija po svojim razmerama“ (Кауфман, 1898).

51 Sergej Vite jasno formuliše vojno-strateške ciljeve ruskog naseljavanja: „Da bi u borbi koja nam predstoji u budućnosti sa žutom rasom mogli izaći kao pobednici, neophodno je da na našim granicama sa Kinom stvorimo bedem od ruskih naseljenika koji bi bili u stanju da sami raspoložu dovoljnom snagom za zaštitu kako svoje imovine, tako i interesa Imperije. U suprotnom slučaju, moraćemo ponovo slati vojsku iz Evropske Rusije... a seljak iz plodnih zona ili zapadnih gubernija moraću da ide u borbu za njemu tuđe, nerazumljive interese oblasti koje su od njega udaljene hiljadama vrsta“ (cit. prema: Ремнев, 2004: 233). Opširnije o shvatanju „žute opasnosti“ (*желтая опасность* ili *желтый вопрос*) u ruskom imperijalnom diskursu videti Schimmelpenninck, (2001: 82–104).

Sibirske železnice (1891–1916) čiji je Komitet, do osnivanja posebnog organa (Uprave za migracije – *Переселенческое управление*, 1896. godine) raspolagao sredstvima za finansiranje naseljavanja područja oko planirane železničke trase. „Doseljenička kolonizacija“ Sibira, Stepškog kraja i Dalekog istoka dostiže vrhunac u periodu od početka Stolipinove agrarne reforme (1906) do izbijanja Prvog svetskog rata kada se pod rukovodstvom „Centralne uprave za korišćenje i obradu zemlje“ (*Главное управление землеустройства и земледелия*) planski preseleljava oko tri miliona seljaka iz zapadnih i centralnih područja Imperije⁵². Iako su u ruskoj javnosti vođeni sporovi o ekonomskim dometima preseljavanja seljaka i finansijskim troškovima države, „seljačka kolonizacija“ nije bila samo agrarno pitanje jer je ona, prema tvrdnji pisca izveštaja o Stolipinovoj poseti Sibiru 1910. godine, trebalo da potvrdi kako se, u krajnjoj liniji, „sa obe strane Urala proteže jedna te ista Rusija – samo naseljena u raznim periodima, poput različitih geoloških epoha“ (cit. prema: Дамешек, Ремнев, 2007: 68). Razlikovanjem „geoloških epoha“ naseljavanja Sibira slikovito se naglašavala složenost „ruske kolonizacije“ koja je sve do početka XIX veka bila pretežno plod ili stihijske migracije (državnih) seljaka ka područjima plodne zemlje (*вольнонародная колонизация*), ili „kažnjeničke kolonizacije“ (*штрафная колонизация*) kojom je država različite kategorije stanovništva proganjala preko Urala, te na taj način obezbeđivala radnu snagu neophodnu za podršku vojnim utvrđenjima, administrativno-upravnim centrima i retkim rudnicima. Pored onih koji su bili osuđeni na „progonstvo“ i „kažnjenički rad“ (*ссылка и каторга*), nosioci ovog procesa spore („puzeće“) kolonizacije bili su vojni i civilni službenici (*служилые люди*), trgovci, sveštenici, te u najvećem broju, seljaci – kako oni koje je vlast organizovano „prevela“ iz unutrašnjih gubernija („*переведенцы*“), tako i oni koji su pobjegli sa imanja spahija (*гулящие люди*). Posebno važnu kategoriju među ranim naseljenicima Sibira činili su brojni „staroverci“ (*старообрядцы*) koji su se odlikovali pionirskim duhom i preduzimljivošću.⁵³ Za mase doseljenika koji su se krajem XIX veka uputili preko Urala svi oni su predstavljali sibirske „starosedeoce“ (*старожилы*) koji su, pored brojnih „inorodačkih“ zajednica, živeli na ogromnoj, retko naseljenoj teritoriji. U planovima „Ministarstva državnih poseda“ naseljavanje, kultivisanje i odbrana te teritorije nije bila samo deo ostvarenja ruske „civilizatorske misije“, već i osiguravanja

52 Radi poređenja, treba imati u vidu da je u periodu 1861–1885. godine broj seljaka koji su se preselili u Sibir bio oko trista hiljada, te da je ukupan broj naseljenika od početka XVIII veka do Oktobarske revolucije iznosio oko 15 miliona. Takođe, uprkos velikom povećanju broja iseljenika iz centralnih oblasti Imperije tokom Stolipinove reforme, njihov broj nije dostizao prirodni priraštaj u „Evropskoj Rusiji“ (vid. Дамешек, Ремнев, 2007: 53–54).

53 „Za razliku od privrženika oficijelne crkve staroverci su u mestima gde su se naselili stvarali izvanredno trajnu neformalnu zajednicu koja je bila osnova tradicionalnih institucija samouprave. Upravo ta činjenica, zajedno sa racionalnijim sistemom privrednih vrednosti, učinila je staroverce veoma podesnom kategorijom stanovništva za ulogu pionira frontira. Bez obzira na njihov antidržavni način mišljenja, staroverci su stihijski polagali temelj ruske državnosti“ (Дамешек; Ремнев, 2007: 62).

„strateške rezerve“ neophodne za dugoročni razvoj Rusije⁵⁴. Sa stanovišta države, vojna utvrđenja (kozačke „stanice“) bili su nužni, ali ne i dovoljni uslov čvršće imperijalne integracije Sibira, pa je Nikolaj Muravjov (Муравьев-Амурский), general-gubernator Istočnog Sibira, u nedostatku dovoljnog broja naseljenika-seljaka oslobodio hiljade robijaša i uputio ih u dolinu Amura sa jasnom porukom: „Obrađujte zemlju, *napravite od nje ruski kraj*, počnite novi život“ (Kropotkin, 1985: 109). Rečju, ruska „unutrašnja“ kolonizacija imala je, osim ekonomskog (poljoprivredno-demografskog), snažno izražen politički i nacionalni značaj. Dok je tradicionalna historiografija prevashodno bila usmerena na istraživanje procesa kolonizacije iz perspektive države i njenih institucija, u novijim radovima težište se sve više pomera ka rekonstrukciji subjektivne perspektive samih doseljenika, njihove socijalne, kulturne i etničke (samo)identifikacije, te ka istraživanju njihovih predstava o „novom životu“ u sibirskom prirodnom, socijalnom i kulturnom okruženju.

U jednom radu o ruskim naseljenicima-seljacima američki historičar Sanderlend navodi slučaj osamsto doseljenika koji su 1891. godine tražili od vlasti dozvolu da se nasele oko mesta koje su nazivali „nizacija“ (*около низации*), jer su „kolonizaciju“ shvatali kao geografsku lokaciju (Sunderland, 2001: 897)⁵⁵. Na osnovu analize obimne arhivske građe o naseljavanju Sibira Sanderlend tom anegdotom ilustruje tezu prema kojoj su ruski seljaci bili posebna vrsta „neimperijalističkih imperijalista“ koji „uopšte nisu razmatrali imperijalne implikacije procesa kolonizacije jer su iz njihove seljačke perspektive one bile sasvim irelevantne“ (*Isto: 909*)⁵⁶. Činjenicu da seljaci nisu bili „samosvesni graditelji imperije“ (*self-conscious empire-builders*) jasno su sagledavali i pripadnici ruske elite koji su proces „kolonizacije“ osmišljavali u terminima „imperije“ i „nacije“. Tako je, na primer, Aleksandar Krivošein (Кривошеин), rukovodilac institucije zadužene za sprovođenje kolonizacije (*Главное управление землеустройства и земледелия*, 1908–1915), u intervjuu francuskim novinama istakao: „Iako se seljak preseljava tražeći ličnu

225

54 Ministar vojske Kuropatkin (Куропаткин, 1848–1925) pisao je 1900. godine: „Neophodno je imati na umu da će stanovništvo Rusije 2000. godine dostići brojnost od gotovo 400 miliona, pa već sada treba početi pripremati slobodne zemlje u Sibiru bar za četvrtinu te cifre“ (cit. prema: Ремнев, 2004: 225).

55 Nesporazum oko značenja reči „kolonizacija“ podseća na onaj oko „konstitucije“ – kada su vojnici 1825. godine na Senatskom trgu tokom pobune Dekabrista klicali „Konstituciji“ smatrajući je ženom velikog kneza (prestonaslednika) Konstantina!

56 „Kod većine ruskih kolonista-seljaka nije postojala identifikacija sa ciljevima izgradnje imperije i oni sopstvenu delatnost nisu shvatali kao imperijalni poduhvat. Seljaci se nisu preseljavali na periferije imperije da bi nomade naučili zemljoradnji, širili pravoslavlje, bili brana 'žutoj opasnosti', inspirisali naciju svojom neustrašivom prilagodljivošću ili potpomagali agrarni izvoz imperije. Naprotiv, oni su se selili jer ih je nužda na to terala (na primer, spahije ili nepovoljni socijalni i ekonomski uslovi) ili u potrazi za boljim životom...“ (Сандэрлэнд, 2004: 465).

korist, istovremeno on nesumnjivo radi u korist opštih interesa imperije“ (*Le Figaro*, 4. II 1911; cit. prema: Дамешек, Ремнев, 2007: 68).

226

Uverenje da se u slučaju kolonizacije seljaka lična i opšta korist poklapaju dovode no je u pitanje ekonomskim argumentima o nesrazmeri (državnih) troškova i dobiti, tj. ukazivanjem na neuspešnost rešavanja agrarnog problema i unapređenja ekstenzivne poljoprivrede organizovanom migracijom ka udaljenim područjima. Ogromna ulaganja u saobraćajnu infrastrukturu (Sibirska železnica) i troškovi preseljenja seljaka opterećivali su državni budžet u toj meri da je krajem XIX veka u ruskoj javnosti stvoren utisak kako imperijalni centar sve više siromaši zbog sopstvenih „periferija“.⁵⁷ Mada se i danas vode, ondašnje ruske rasprave o odnosim „centra“ i „periferija“ nisu se ticale samo ekonomije – ambivalentan stav prema kolonizaciji Sibira kao sredstvu njegovog „civilizovanja“ i „nacionalizacije“ bio je, u krajnjoj liniji, izveden iz ambivalentnog odnosa elite prema seljacima kao glavnim akterima naseljavanja i integracije imperije. Naime, osnovna karakteristika tradicionalnog poretka agrarne Ruske imperije bila je jasno fiksirana kulturna distanca između njena dva osnovna staleža – plemstva i seljaštva⁵⁸. Smanjenje i ukidanje te distance predstavljalo je nužan uslov konstituisanja „nacije“ kao (zamišljene) „horizontalne zajednice“ koja uključuje u sebe sve pojedince nezavisno od njihove staleške pripadnosti. Pojednostavljeno, u Rusiji XIX veka formulisana su dva osnovna programa smanjivanja te distance – „ideologija službenog nacionalizma“ s jedne, i ruskog „narodnjaštva“ (populizama), s druge strane. U obe „mužik“ je bio ključna figura – u prvoj kao nosilac „pravoslavlja“ i oslonac samodržavlja (samim tim, oličenje „ruske narodnosti“); u drugoj kao izvor mudrosti („učiti od naroda“) i otelotvorenje duha zajedništva i komunalnih institucija. Preseljavanjem mužika i njihovim naseljavanjem na periferijama imperije, te „tuđe“ teritorije postajale su „ruske“ jer su upravo seljaci-kolonisti sa sobom nosili svoju „ruskost“. Srazmerno udaljavanju od „centra“, prema uverenju različitih (slovenofilskih, anarhističkih i proto-socijalističkih) zagovornika „narodnjaštva“, izvorno „ruske vrednosti“ ostvarivane su potpunije jer su bile pod manjim uticajem i pritiskom (birokratske) „države“. Nasuprot tome, sa stanovišta imperijalne političke i kulturne elite „ruskost“ mužika trebalo je osnažiti kako bi oni, u susretu sa etnički, kulturno, verski i socijalno „Drugim“ (nomadskim narodima Istoka), mogli ispuniti svoju „civilizatorsku misiju“, a udaljene krajeve pretvoriti u „Rusiju“. Posmatrano iz te perspektive, koncept „unutrašnje kolonizacije“ sadržavao je dva

57 „Pljuštale su optužbe da Sibir živi na račun ostatka Rusije, raspravljalo se o štetnosti krajina, težini troškova za njih iz državnog budžeta. Urednik 'Građanina', knez Meščerski, demonstrativno je izjavljivao kako je 'jedan Nevski prospekt, u krajnjoj liniji, pet puta vredniji od celog Sibira?... Knez Golicev tvrdio je da vlada troši ogromne sume na izgradnju železnice u Sibiru dok su istovremeno u samoj Rusiji putne komunikacije u sasvim lošem stanju...' (Дамешек, Ремнев, 2007: 33–34).

58 „Pre emancipacije kmetova 1861. godine, ali takođe i posle toga, ruski seljaci su tretirani kao da su pripadnici druge rase“ (Etkind, 2007: 626).

međusobno povezana značenja: prvo je označavalo kolonijalni odnos imperijalne elite prema sopstvenom seljaštvu („narodu“ kao „unutrašnjem Drugom“).⁵⁹ Drugo, tradicionalno značenje „unutrašnje kolonizacije“ obuhvatalo je opis procesa migracije usmerene ka naseljavanju imperijalnih periferija. Sumnja u integracione kapacitete seljačke kolonizacije bila je posledica bazične nesigurnosti u pogledu konsolidovanja „ruske nacije“ unutar samog imperijalnog jezgra, tj. (ne)uspeha ukidanja kulturne distance između plemstva i seljaštva, njihovog stapanja (*слияние*) u jedinstvenu „naciju“. Ako je za imperijalnu elitu, kao i rusku (narodnjačku) inteligenciju⁶⁰, seljaštvo bilo pandan „plemenitom divljaku“, postavljalo se pitanje kako će ono obaviti „civilizacijsku misiju“ na prostorima koje naseljavaju drugi „divljaci“. Istina, ma koliko raznoliki, ti „drugi (sibirski) divljaci“ bili su malobrojni, te su kao nomadski stočari, lovci i sakupljači na široko prihvaćenoj „evolucijskoj lestvici“ *progres*a bili na nižem stupnju razvoja od ruskih „mužika“ – sedelačkih zemljoradnika. „Mali narodi Severa“ (dvadeset šest etničkih grupa čiji su se pripadnici bavili lovom, sakupljanjem krzna, ribolovom i uzgojem irvasa) stajali su na dnu kulturno-istorijske hijerarhije – u odnosu na njih, ruski „mužik“ (zemljoradnik i pravoslavni hrišćanin) smatran je „kulturtregerom“, uprkos „zaostalosti“ koja ga je krasila u očima imperijalnog plemstva.⁶¹ Ipak, krajem XIX veka brojni ruski etnografi uočavaju nizak nivo asimilacionog potencijala seljaka koji su u prošlosti naseljeni na sibirskim prostranstvima – nasuprot očekivanjima, tamo su se ruski starosedeoци (*старожилы*) često više utapali u svoje (polu)nomadsko okruženje, nego što su ga činili „ruskim“: „Тамо где преовладају инородци над Русима, видимо slabljenje i izopačenje (*вырождение*) Rusa“ (Ядринцев, 1889: 162). Rečju, proces asimilacije često se odvijao u „pogrešnom smeru“ – „niže“, domorodačke kulture slabile su „višu“ kulturu, te su ruski seljaci gubili (jezičke, verske, običajne, pa i fizičke) karakteristike kojima se definiše njihova „ruskost“.

227

59 „Karakteristični fenomeni kolonijalizma poput misionarstva, etnografije i egzotičnih putovanja bili su u Rusiji usmereni ka sopstvenom narodu... Rusija je samu sebe kolonizovala, osvajala je sopstveni narod. To je bila unutrašnja kolonizacija, samo-kolonizacija, drugostepena kolonizacija sopstvene teritorije“ (Эткинд, 2001: 65). Videti i: Эткинд, „Фуко и имперская Россия: дисциплинарные практики в условиях внутренней колонизации“, Мишель Фуко и Россия, СПб, 2001: 79–100.

60 „U svom sve jačem otuđenju (od vlasti –M,S.), kulturna elita Moskve i St. Petersburga otkrila je 'plemenitog divljaka' kojem se mogla potpuno posvetiti – ruskog seljaka. Njega je trebalo obožavati, proučavati ili spasavati; on je bio skladište istinskih vrednosti, srž neuhvatljivog identiteta intelektualaca, spasilac Rusije i, možda, celog sveta“ (Slezkine, 1994: 75).

61 „Pod snažnim uticajem ideja Prosvetiteljstva u pogledu toga koji su običaji bolji od drugih, ruski naučnici su narode imperije svrstali u okvir opšte hijerarhije kultura. Na vrhu te skale bili su sedelački zemljoradnici (poželjno pravoslavni i slovenski), zatim su sledili nomadski stočari, te na kraju različite grupe lovaca i sakupljača. Drugim rečima, ruski seljaci smatrani su naprednijim od nomadskih Baškira ili Burjata koji su, pak, kao i ostali nomadski narodi, smatrani naprednijim od Čukaca, Ostjaka, Jukagira i ostalih 'primitivnih' naroda Severa“ (Sunderland, 1996: 809).

Umesto da „mali narodi Severa“ postanu nalik naseljenicima, doseljeni ruski seljaci su se „odrođivali“ i bivali sve sličniji „domorocima“, pa je na užas etnografa kasnog imperijalnog perioda, asimilacija dobijala formu „nativizacije“. Tadašnje rasprave o asimilacionim kapacitetima ruskog seljaštva na imperijalnim periferijama bile su deo opštijeg problema definisanja ruskog nacionalnog identiteta, tj. formiranja diskursa nacije u socijalno-političkom kontekstu imperije⁶². Ostavljajući razmatranje ovog pitanja po strani, u ondašnjim debatama o ruskom naseljavanju Sibira formulisana su dva osnovna objašnjenja „nativizacije“ kao oblika „kulturnog regresa“ – jednim se ukazivalo na kulturnu nerazvijenost „mužika“ (unutrašnje „Drugog“), dok je drugim isticana demografska ograničenost dotadašnjeg procesa kolonizacije. U oba slučaja, rešenje je viđeno u planskom jačanju kolonizacijskog „talasa“ – kako povećanju broja seljaka koji se upućuju preko Urala, tako i jačanju „ruskog elementa“ u masama naseljenika koje su, pre ukidanja kmetstva, uglavnom bile sastavljene od etnički raznorodnih „državnih seljaka“ iz zapadnih gubernija⁶³. Takođe, imperijalna vlast je ulagala napore u jačanju materijalne i kulturne „infrastrukture“ Sibira (železnica, putevi, škole, crkve) stvarajući preduslove njegovog masovnijeg naseljavanja. Ipak, u kasnoimperijalnom periodu vojna (kozačka) i seljačka kolonizacija sve češće su sagledavane samo kao deo težeg zadatka modernizacije Rusije, tj. njene industrijalizacije i socijalno-političkih reformi za čiji uspeh na periferiji presudno utiču procesi koji se odvijaju u imperijalnom „centru“. Uprkos čestom naglašavanju jedinstva i nužnosti ostvarenja političke, ekonomske i socijalne integracije imperijalnog prostora, Sibir je krajem XIX i početkom XX veka još uvek zadržavao svoju „Drugost“, pa jedan rad o njevoj kolonizaciji počinje tvrdnjom: „*Sibir je veoma velika zemlja, mnogo veća od same Rusije...*“ (Истомина, 1892: 7).

Predstave o ledom okovanoj, udaljenoj zemlji „većoj od same Rusije“, bazirale su se, između ostalog, na dugotrajnoj funkciji Sibira kao ruske „kažnjeničke kolonije“ – mesta proгона (ссылка) i robijaškog rada (каторга). Za razliku od prekomorskih imperija koje su kao mesta egzila koristile udaljene kolonijalne posede (Australija, Nova Kaledonija...), ruske vlasti su kažnjenike proganjale u Sibir što je dodatno učvršćivalo ambivalentan odnos prema njemu kao istovremeno „spoljašnjem“ i „unutrašnjem“ delu imperije. Sve do 1822. godine kada je donet „Ustav o prognanicima“ (Устав о ссыльных), egzil je više bio deo „unutrašnje

62 „U opisima svojih sibirskih sunarodnika ruski posmatrači nužno su se bavili ne samo onim šta su ti 'pseudo-Rusi', već takođe i onim šta bi oni trebalo da budu da bi bili 'pravi' Rusi. Na taj način, opisi nativizacije u poznom imperijalnom periodu su deo opštijeg pitanja o tome šta ruskog čoveka čini Rusom, te stoga zadiru u samo središte ruske anksioznosti povodom pitanja kulture, rase, kolonijalizma i značenja 'ruskosti' u završnim decenijama imperije“ (Sunderland, 1996: 808).

63 Stolipinova agrarna reforma kojom je od 1906. godine omogućen slobodan izlazak seljaka iz seoskih opština bila je, između ostalog, usmerena i na podršku procesa „preseljavanja“ iz centralnih predela Rusije.

kolonizacije“ Sibira nego regulisane kažnjeničke politike⁶⁴. Sam termin „progonstvo“ bio je višeznačan i označavao je kako izgnanstvo u određeno mesto u kome je kažnjenik morao boraviti (*ссылка на поселение*), tako i izgnanstvo sa radnom obavezom, najčešće u rudnicima, fabrikama ili vojnim utvrđenjima (*ссылка в каторжные работы*). Prva kazna obuhvatala je administrativnu meru (bez odluke suda) obaveznog, vremenski ograničenog boravka u nekom udaljenom mestu pod policijskim nadzorom (*жительство*), kao i težu sudsku osudu na trajni, doživotni boravak u njemu (*водворение*). Ovaj drugi oblik progonstva odnosio se na seljake i predstavljao je oblik nasilne kolonizacije Sibira, dok su pripadnici plemstva češće podlegali prvoj vrsti kazne.⁶⁵ Najteži vid kažnjavanja spajao je deportaciju sa kažnjeničkim radom – kako onim vremenski ograničenim (posle koga je sledila obaveza boravka u Sibiru), tako i doživotnim – zamenom za smrtnu kaznu. Tokom trovekovnog perioda, od „otkrivanja“ Sibira do kraha Ruske imperije, više puta je menjano krivično zakonodavstvo koje je regulisalo praksu progonstva, te uticalo na brojnost i kategorizaciju prognanika. Uprkos kontinuitetu korišćenja Sibira kao kažnjeničke kolonije, u literaturi obično se naglašavaju karakteristike „carističkog progonstva“ koje ga čine različitim od „Gulaga“ totalitarne sovjetske države⁶⁶. Nezavisno od podataka o upadljivoj nesrazmeri u broju kažnjenika tokom ova dva perioda, uslovi njihovog života i rada, režim kontrole i odnos vlasti prema njima⁶⁷, suštinski su se razlikovali u periodima pre i posle 1917. godine. Stoga je Solženjicin u *Arhipelagu Gulagu* sa dozom nostalgije pominjao život političkih prognanika u starom režimu tokom koga su mnogi (poput Lenjina) pisali knjige, ili (poput Staljina), uspešno bežali iz Sibira. Ipak, nezavisno od

229

64 Prema oceni N. D. Sergejevskog (Сергеевский, 1849–1908) izgovorenoj 1887. godine na skupu pravnika u Petersburgu: „Kao kazna, progonstvo je ruskoj državi služilo kao neiscrpní izvor obezbeđivanja radne snage u mestima gde je ona bila potrebna – za vojnu i civilnu službu, naseljavanje i snaženje graničnih područja, za proizvodnju namirnica neophodnih za izdržavanje službenika, itd.“ (cit. prema: Gentes, 2008: 11). Prema jednom savremenom ruskom istoričaru, slična ocena važi i za XIX vek: „Vlast je progonstvo kriminalnih i političkih prestupnika u Sibir prevashodno smatrala sredstvom naseljavanja te oblasti u uslovima ograničene slobode preseljavanja („kažnjenička kolonizacija“) (Шиловский, 2004: 165).

65 Treba imati u vidu da procena težine progonstva zavisi od statusnog i egzistencijalnog položaja kažnjenika – prognani kmetovi i vojnici često su kaznu smatrali ostvarenjem željene slobode (vid. Дамешек, Ремнев, 2007: 280).

66 Najkraće rečeno: „Postojale su veoma velike razlike između ta dva kažnjenička sistema. Jedna od njih se tiče obima – tokom mnogo kraćeg perioda patilo je i umrlo mnogo više ljudi u sovjetskom nego u carističkoj katorgi. Druga razlika je apstraktnija, ali je povezana sa prvom – okrutnost i nehumanost carističke katorge primarno su bili nusprodukti loše rukovođenog sistema, dok su u Gulagu oni predstavljali cilj kome se svesno težilo“ (Gentes, 2005: 85).

67 Za ilustraciju, navodim svedočanstvo Kropotkina o sibirskoj administraciji iz šezdesetih godina XIX veka: „Prema političkim prognanicima odnosili su se veoma pažljivo... Kada je 1861. godine M. L. Mihajlov bio osuđen na robiju i prognan zbog pisanja parola, gubernator Tobolska je u njegovu čast priredio ručak kome su prisustvovali svi iz lokalne vlasti“ (Kropotkin, 1985: 102).

ovog poređenja, progonstvo i, naročito, prinudni rad predstavljalo je u imperijalnoj Rusiji strašnu kaznu, a prema rečima Hakstauzena (August von Haxthausen), istraživača Rusije iz sredine XIX veka, „već samo pominjanje Sibira prizivalo je crne, zloslutne slike“ (cit. prema: Grudzinska Gross, 1991: 82). Iako su te „slike“ sadržavale likove mušika i kriminalaca „markiranih“ telesnim žigovima (sečenjem ušiju ili razrezom nozdrva), u javnoj imaginaciji, naročito posle osude dekabrista, dominirala je predstava plemića-prognanika koji se u „konvoju“ kreću po zaleđenoj, pustoj zemlji u „političku smrt“. Geografski veoma udaljen od Sibira, markiz De Kistin je u svom poznatom putopisu *Rusija 1839. godine* opisao jednu takvu povorku prognanika da bi zaključio, kako, uprkos naporima Petra Velikog da od Rusije stvori evropsku zemlju, „Sibir počinje na Visli“ (Kistin, 2009: 100)⁶⁸. Progonstvo i hladnoća nerazdvojivo su spojeni u predstavi „Sibira“: „Severna snežna pustinja (obično zvana 'Sibir', nezavisno od podele na Evropu i Aziju) bila je mesto progonstva, zatvor u kome se metaforički divljaci (prestupnici) mogu pridružiti stvarnim divljacima (*inorodcima*) i gde plemići koji su pali u nemilost mogu biti sahranjeni, a da prethodno ne budu pogubljeni“ (Slezkine, 1994: 73). Stoga ne čudi što je jedan francuski diplomata 1691. godine zaključio da „reč Sibir na slovenskom jeziku znači *zatvor*“ (cit. prema: Титов, 2007).

Pomenutim Kistinovim rečima kojima je cela Rusija izjednačena sa „zatvorom“ zatvoren je krug – od pitanja pripadnosti Sibira Rusiji, do izjednačavanja celokupne „Rusije“ sa „Sibirom“. Na taj način dilema o Sibiru kao „ruskoj zemlji“ razrešena je, spolja gledano, „mentalnom mapom“ na kojoj „Rusija“ i „Sibir“ postaju sinonimi: „Kistin je razumeo Sibir kao izraz celog sistema vladavine – on Rusiju reprezentuje politički, geografski i simbolički. Put koji vodi u Sibir bio je dovoljan za geografsko iskustvo, ostatak je na mapi koja je u glavi putnika...“ (Grudzinska Gross, 1991: 86). Vek kasnije, slična metafora Gulaga prekrila je prostranstvo Sovjetskog Saveza – „Sibir“ nije bio (samo) „sovjetska zemlja“, već je sam SSSR postao žicom ili „Zidom“ ograđeni prostor sibirskog „Gulaga“. Nestankom „sovjetske imperije“ i crno-belog sveta Hladnog rata, slika je postala mnogo kompleksnija, a predstave „Sibira“ i „Rusije“ iznova se tematizuju, ne samo iz „spoljašnje“, već i „unutrašnje“ perspektive⁶⁹.

Primljeno: 27. april 2012.

Prihvaćeno: 3. jul 2012.

68 Da Kistinova metaforična upotreba reči „Sibir“ nije zasnovana na prostorno-geografskoj neupućenosti svedoče brojni slični primeri – poput onog dekabriste P. Katenina koji je iz progonstva u centralnom delu evropske Rusije (Kostromska gubernija) pisao prijatelju da je „nedaleko od Sibira“, ili Hercena u čijim memoarima se „sibirskim progonstvom“ naziva dvogodišnji prinudni boravak u gradu Vjatki (Вятка) koji uopšte nije na teritoriji Sibira.

69 Savremene rasprave o posebnom sibirskom identitetu često obnavljaju stare debate o mestu Sibira u (ruskoj) imperijalnoj i nacionalnoj samosvesti, ali nisu predmet ovog rada.

Bibliografija

- Anderson, Benedict (1991), *Imagined Communities. Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London: Verso (Revised Edition).
- Bassin, Mark (1988), „Expansion and Colonialism on the Eastern Frontiers: Views of Siberia and the Far East in pre-Petrine Russia“, *Journal of Historical Geography*, 14, 1: 3–21.
- Bassin, Mark (1991), „Inventing Siberia: Visions of the Russian East in the Early Nineteenth Century“, *American Historical Review*, 96, (3): 763–794.
- Bassin, Mark (1993), „Turner, Solov'ev, and the 'Frontier Hypothesis': The Nationalist Signification of Open Spaces“, *The Journal of Modern History*, 65, (3): 473–511.
- Bassin, Mark (2004), *Imperial Visions. Nationalist Imagination and Geographical Expansion in the Russian Far East, 1840–1865*, Cambridge University Press
- Bassin, Mark. (2006), „Geographies of imperial identity“, in: Lieven (ed), *Cambridge History of Russia*, Vol. II, , *Imperial Russia 1689–1917*, Cambridge University Press, pp. 45–63.
- Danilevski, Nikolaj (1994), *Rusija i Evropa*, Beograd: Službeni list.
- Etkind, Alexander (2007), „Orientalism reversed: Russian literature in the times of empires“, *Modern Intellectual History*, 4, (3): 617–628.
- Gelner, Ernest (1997), *Nacije i nacionalizmi*, Novi Sad: Matica Srpska.
- Gentes, Andrew (2005), „*Katorga*: Penal Labor and Tsarist Siberia“, Eva-Maria Stolberg (ed.) *The Siberian Saga: A History of Russia's Wild East*, edited by, Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 73–85.
- Gentes, Andrew (2008), *Exile to Siberia, 1590–1822*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Gibson, James (2002), „Russian imperial expansion in context and by contrast“, *Journal of Historical Geography*, 28, (2): 181–202.
- Grudzinska Gross, Irena (1991), *The Scar of Revolution Custine, Tocqueville, and the Romantic Imagination*, Berkeley: University of California Press.
- Hosking, Geoffrey (1998), *Russia: People and Empire, 1552–1917*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Khodarkovsky, Michael (1992), „From Frontier to Empire: The Concept of the Frontier in Russia, Sixteenth-Eighteenth Centuries“, *Russian History*, 19 (1–4): 115–128.
- Kistin, Markiz de (2009), *Rusija 1839*, Beograd: Službeni list
- Kontler, László (1999), „Introduction: Reflections on Symbolic Geography“, *European Review of History-Revue européenne d'Histoire*, 6, (1): 9–14.
- Kropotkin, Petar (1985), *Zapisi jednog revolucionara*, Beograd: Mladost.
- Kusber, Jan. (2008), „Mastering the Imperial Space: The Case of Siberia: Theoretical Approaches and Recent Directions of Research“, *Ab Imperio*, (4): 52–74.
- Miller, Alexei (2008), *The Romanov Empire and Nationalism. Essays in the Methodology of Historical Research*, Budapest–New York: Central European University Press
- Remnev, Anatolyi (2007), „Siberia and the Russian Far East in the Imperial Geography of Power“, in: *Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 425–454.
- Schenk, Frithjof Benjamin (2004), „The Historical Regions of Europe – Real or Invented? Some Remarks on Historical Comparison and Mental Mapping“, in: Schenk (ed.) *Beyond the Nation: Writing European History Today*, Bielefeld and St. Petersburg: ZDES Working Papers, (1): 15–25.

- Schimmelpenninck, David van der Oye (2001), *Toward the Rising Sun: Russian Ideologies of Empire and the Path to War with Japan*, DeKalb: Northern Illinois University Press.
- Slezkine, Yuri (1994), *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*, Ithaca: Cornell University Press.
- Smit, Antoni (1998), *Nacionalni identitet*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- Smith, Anthony (2002), „When is a Nation?“, *Geopolitics*, London, 7, (2): 5–32.
- Steinwedel, Charles. (2007), „How Bashkiria Became Part of European Russia, 1762–1881“, in: *Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 94–124.
- Stolberg, Eva-Maria (2002), „Frontier and Space in Russian History: Is Turner’s ‘frontier’ useful for Russia’s empire-building?“, *H-Russia Guided Discussion Essays* (<http://www.h-net.org/~russia/teach/ess/essstolberg.html>).
- Sunderland, Willard (1996), „Russians into Yakuts? ‘Going Native’ and Problems of Russian National Identity in the Siberian North, 1870s–1914“, *Slavic Review*, 55, (4): 806–825.
- Sunderland, Willard (2001), „Peasant Pioneering: Russian Peasant Settlers Describe Colonization and the Eastern Frontier, 1880s–1910s“, *Journal of Social History*, 34, (4): 895–922.
- Sunderland, Willard (2007), „Imperial Space: Territorial Thought and Practice in the Eighteenth Century“, in: *Russian Empire. Space, People, Power, 1700–1930*, Bloomington: Indiana University Press, pp. 33–66.
- Sunderland, Willard (2010), „The Ministry of Asiatic Russia: The Colonial Office That Never Was but Might Have Been“, *Slavic Review*, 69, (1): 120–150.
- Turner, Frederick (1893), „The Significance of the Frontier in American History“, in: Turner, *The Frontier in American History*, New York: Henry Holt and Co. 1921: 1–39.
- Turner, Frederick (1904), „Problems in American History“, *The Significance of Sections in American History* New York: Holt
- Turner, Frederick (1925), „The Significance of the Section in American History“, Turner, *History, frontier, and section: three essays*, Albuquerque: University of New Mexico, 1993: 93–116.
- Weiss, Claudia (2007), „Representing the Empire: The Meaning of Siberia for Russian Imperial Identity“, *Nationalities Papers*, 35, (3): 439–456.

—

- Витте, С. Ю. (1991): *Избранные воспоминания, 1849–1911*, Москва: Мысль.
- Горизонтов, Л. Е. (2001): „’Большая русская нация’ в имперской и региональной стратегии самодержавия“, *Пространство власти: исторический опыт России и вызовы современности*, Москва: Московский общественный научный фонд, 129–150.
- Дамешек, И. Л.; Ремнев, А. В. (ред.) (2007): *Сибирь в составе Российской империи*, Москва: Новое литературное обозрение.
- Зуев, А. (2001): „’Конквистадоры империи’: русские землепроходцы на северо-востоке Сибири“, *Ab Imperio*, (4): 81–108
- Истомина, Н. К. (1892): *Сибирь и переселенцы*, Харьков: Издание Харьковского общества распространения в народ грамотности.
- Каппелер, Андреас (2003) „Южный и восточный фронтир России в XVI–XVIII веках“, *Ab Imperio*, (1): 47–64.

- Кауфман, А. (1898): „Переселения крестьян в России“, *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*, СПб, Том 23, (internet izdanje: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>)
- Ключевский, В. О (1904): *Курс русской истории*, Кн. 1–5, С. Петербург (internet izdanje: <http://new.runivers.ru/lib/book3102/9767/>)
- Ключевский, В. О. (1880): „Сергей Михайлович Соловьев“, *Исторические портреты*, Москва: Правда, 1991: 495–513.
- Ломоносов М. В. (1747): „Ода на день восшествия на Всероссийский престол Ея Величества Государыни Императрицы Елисаветы Петровны 1747 года“, *Полное собрание сочинений*, АН СССР, Т. 8, 1959: 196–207.
- Ломоносов М. В. (1763): „Краткое описание разных путешествий по северным морям и показание возможного проходу Сибирским океаном в Восточную Индию“, *Полное собрание сочинений*, АН СССР, Т. 6, 1952: 417–498.
- Менделеев, Д. (1907): *К познанию России*, С. Петербург: Издание С.С. Суворина
- Ремнев, А. (2004): „Вдвинуть Россию в Сибирь. Империя и русская колонизация второй половины XIX – начала XX века“, Герасимов и др. (ред.), *Новая имперская история постсоветского пространства*, Казань: Центр исследований национализма и империи, с. 223–242.
- Ремнев, А. (2007): „Михаил Никифорович Катков в поисках 'сибирского сепаратизма'“, *Личность в истории Сибири XVIII–XX веков. Сборник биографических очерков*. Новосибирск: ИД Сова, 2007. с. 64–80.
- Рибер, Алфред (2004): „Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход“, Герасимов и др. (ред.), *Новая имперская история постсоветского пространства*, Казань: Центр исследования национализма и империи, с. 199–242.
- Сандэрлэнд, Уиллард (2004): „Империя без империализма?“, Герасимов и др. (ред.), *Новая имперская история постсоветского пространства*. Казань: Центр исследований национализма и империи, с. 459–472.
- Татищев В. Н. *Избранные труды по географии России*. Москва: Географгиз, 1950
- Титов, Владимир (2007): „'Сибирь на славянском языке означает тюрьма'...“, *Сибирские огни*, 4 (<http://magazines.russ.ru/sib/2007/4/ti9.html>)
- Шиловский, М.В. (2004): „Роль каторги и ссылки в заселении и освоении Сибири в XIX – начале XX в.“, *Сибирский плавильный котел: социально-демографические процессы в Северной Азии XVI – начала XX века*, Новосибирск, с. 165–173.
- Эткнд, А. (2001): „Фуко и тезис внутренней колонизации: постколониальный взгляд на советское прошлое“, *Новое литературное обозрение*, Москва, (3): 50–73.
- Ядринцев, (1889): *Сибирь как колония. К юбилею трехсотлетия*, Санкт-Петербург.

Milan Subotić

Siberia on Russian Mental Maps: The Imperial and National Space

Abstract

Starting from the theoretical problem of understanding the nation-building process within continental empires, this paper investigates the various meanings of 'Siberia' in the Russian imperial and national imagination. Analyzing discursive practices that create various representations of the geographical space, this study shows the changes in Russian perceptions of Siberia from the 'alien' space and the 'colony', to an unalienable part of the national territory ('Russian land' or 'homeland'). Tracing the creation of 'Russianness' of Siberia, the author interprets this concept as a part of broader debates about 'Russian identity' and the relationship between 'European' and 'Asiatic' Russia. Therefore, the principal aim of the present study is to examine one of the most important aspects of the process Russia's transformation from imperial to a 'nationalizing State'.

Key words Siberia, Russia, Empire, Nation, Symbolic geography, mental maps.